

Sonja Prins

Herinneringen aan
Trude
Benedic
een vrouw in verzet

met een nawoord van Anet Bleich

Inhoud

Mijn jeugd ... 2

Roergebied 1917-1924 ... 8

Eerste huwelijksjaren ... 15

Übach over Worms (Limburg) 1933 ... 19

Arrestatie en tuchthuisarbeid ... 23

Ravensbrück ... 27

Thuiskomst ... 35

Nawoord ... 41

Dit boek is eerder verschenen als "Herinneringen van een mijnwerkersvrouw", door Trude Benedic, bij uitgeverij Soma. Aangezien Sonja Prins de auteur is, heeft de Bonte Was de titel veranderd. De inhoud is hetzelfde gebleven; de 'ik' in dit boek is dan ook Trude Benedic.

© copyright feministiese uitgeverij De Bonte Was en Sonja Prins, 1980
isbn 9070268140

Mijn jeugd

Het is moeilijk om een begin te maken. Soms herinner je je iets, en dan denk je: ja er moet meer geweest zijn, en dat weet je niet meer. Dan komt er iets te voorschijn waarvan je dacht dat je het allang vergeten was. Zo zie ik Wiard zijn vertrokken gezicht toen zijn vader ontdekte dat we niet klaar waren met de aardappels in de kelder, die we moesten schoonmaken, en ik hoor zijn jammerstem: 'Zij heeft het gedaan! Zij heeft gezegd dat we eerst gingen spelen!' De riem suisde op mij neer, mijn rug, mijn handen, mijn gezicht. In een hoek van de kelder was een spinneweb, het bevoog heen en weer in de tocht en ik dacht: Dat kun je gebruiken als je in je vingers snijdt, maar van mijn vader herinner ik me alleen de arm met de riem, en zijn laarzen, grijs van de klei. Wiard, waarom rekende je altijd op mij? Moest ik voor jou de slagen opvangen omdat ik niet huilde en geen woord zei?

Later, in Dusseldorf, vroeg je een keer om brood toen er haast niets meer was. Moeder werkte in de fabriek. Ik zei: 'Als ik jou nog meer geef moeten de kleinen met een lege maag naar bed.' 'Dat kan mij niet schelen,' zei jij. 'Als je het niet geeft snij ik mijn strot af.' Toen je terug kwam had je dikke rode strepen op je keel en ik gaf je mijn brood. Naderhand merkte ik pas datje het met jam had gedaan.

Jij had altijd meer honger dan de anderen. We waren allemaal bleek en mager in die oorlogsjaren 1914/18, maar jij groeide hard, jouw schouders werden breed en je vond dat je meer recht op eten had dan wij. 'Moeder had niet zoveel kinderen moeten krijgen,' zei jij. 'Twee is genoeg.' Maar ik hield van haar en van jullie en ik heb mijn best gedaan om voor jullie te zorgen.

Zo wou ik het niet vertellen. Er is een zee van herinneringen waar je uit kiezen moet. Ik wil over mijn leven berichten omdat ik veel heb gezien en meegemaakt wat andere mensen niet begrijpen. En dat is meteen een antwoord op de vraag waarom ik geen rust heb om thuis te zitten, ik die acht jaar gevangen ben geweest. Er is nog zoveel uit te leggen en te doen. Als ik alles vertel, precies zoals het geweest is, geloof ik dat de mensen het zullen begrijpen.

We woonden in Oost-Friesland, aan zee, dicht bij de nederlandse grens. Altijd heb ik naar de zee terugverlangd. Deze zee uit mijn kinderjaren. Je stond op een duin met de zon in je ogen en zo ver je keek blikkerde het water, licht en donker tegelijk, en de meeuwen vlogen hoog in de lucht en vlak boven het water. Het geluid van hun scherpe stemmen klonk door de branding heen. Later zag ik meeuwen in Amsterdam, maar die waren anders, groot en wit en veel stiller. Als het regende rilden wij van de kou, maar na onze zwerftochten zorgden Wiard en ik altijd dat wij drijfhout bij ons hadden voor de kachel, want dan schold moeder niet over onze natte kleren.

Als we uit school kwamen was moeder meestal met de kleintjes op het land en dan moest ik opschieten om voor alles te zorgen - gauw de boel aan kant maken, gauw aardappels opzetten. Alleen zomers, als het laat donker werd, kon ik nog even de deur uit.

Ik bleef niet lang op school. Vader ging met paard en wagen de boer op, en toen ik tien was bedacht hij dat ik dat ook wel kon doen omdat ik handig was met geld en me door niemand liet afschrikken. Zelf ging hij verder het land in en bleef wekenlang weg. Wiard was elf; hij moest met vader mee. Ik had met hem te doen, hij was bang voor vader en kon niet tegen hem op.

Ik ging elke dag naar de visafslag en verkocht de vis weer aan de mensen in de omgeving. Als iemand wat extra betaalde maakte ik ze ook schoon. De mensen wisten dat mijn vader zijn geld verdronk en dat ik moest werken om moeder te helpen. Dikwijls kreeg ik een kop koffie of een boterham. Maar ik stonk altijd naar vis en de kinderen riepen me na. Eens kwam ik de meester tegen. Hij vroeg mij om af te stappen. 'Trude' zei hij, 'bevalt dit werk je?' 'Ja, meester,' zei ik. Ik kan je vader vragen om je weer naar school te sturen. Je bent nog leerplichtig.'

'Nee, dat moet U niet doen. Dan is er thuis niet genoeg.'

'Zo, zit dat zo,' zei hij. Hij draaide aan zijn snor en keek naar mijn schort met visschubben. 'Als ik je eens wat te lezen gaf- zou je dat willen?'

Ik las nooit. Bij ons thuis had niemand een boek en een krant was er ook niet. 'Sprookjes?' vroeg ik. Ik hield niet van sprookjes.

'Als je dat wilt. Maar er zijn ook boeken over andere landen of over geschiedenis. Alleen moet je er erg zuinig op zijn.'

'Ik kom vanavond bij U,' zei ik. 'Zo'n boek wil ik wel lezen.'

Toen had ik 's avonds wat te doen, zolang als het duurde, want de boeken van de schoolmeester had ik in een half jaar allemaal uit. De man las zelf bijna nooit; hij biljartte liever in zijn stamkroeg, waar mijn vader ook dikwijls kwam. Die twee konden goed met elkaar opschieten, daarom kon mijn vader mij zo vroeg van school nemen zonder dat hij er last mee kreeg.

Hij was ijdel, de schoolmeester. De kleinste kinderen had hij al gedrild om hem als een afgod te gehoorzamen. Het eerste jaar dat ik op school was deed ik er aan mee, op die leeftijd was ik nog bereid om iedereen te vereren die meer wist dan mijn vader en minder ruw in zijn optreden was. Maar al gauw merkte ik dat hij niet rechtvaardig was, uit oneerlijkheid, en in zulke gevallen kon ik hem niet gehoorzamen. Hij was dan ook helemaal niet op mij gesteld en ik voelde heel goed dat hij een slecht geweten had toen hij mij aanbood om boeken te lenen.

Wat er in die boeken stond herinner ik mij niet meer, alleen een levensbeschrijving van Bismarck, dat was zijn afgod. Hij was voorzitter van de 'Duitse Vriendenkring', waar mijn vader ook af en toe kwam. Voor mij was het belangrijkste hoe de mensen met elkaar omgingen. Ik was heel gevoelig voor een hartelijk woord, al liet ik het niet gauw merken; vooral van mijn moeder, die arme sloof. Nooit had zij een onbezorgd ogenblik, altijd moest zij zwoegen om voor ons te zorgen, op het land, in huis en later in de fabriek. Het was geen wonder dat zij geen energie overhield om zich met anderen bezig te houden, en dat zij hoe langer hoe meer ging steunen op Wiard en mij. Nu ik zelf kinderen heb, verwijten ze mij ook, dat ik niet hartelijk genoeg ben en te weinig met ze praat. Ik kan niet zeggen wat ik voor hen voel, schrijven is makkelijker. Het is zo, dat je voor kinderen alles over hebt. Maar er zijn dingen, die je als kind nog niet begrijpt, al de harde ervaringen, die ik heb opgedaan en die het voor een vrouw moeilijk maken om zich te uiten. Ik bracht behoorlijk wat geld binnen. Mijn moeder kreeg respect voor mij, al heeft zij altijd meer van Wiard gehouden. Vader wou natuurlijk dat ik alles aan hem afdroeg, en als ik niet elke week zo en zoveel mark voor hem had, zocht hij ruzie met moeder en begon haar te slaan, omdat hij wist dat ik daar niet tegen kon.

Eens zat hij onverwachts in de keuken, toen ik thuiskwam. Hij zat te eten, met zijn kromme rug vlak boven zijn bord, en keek niet op of om. Ik dacht dat hij mij niet gezien had en probeerde achter hem bij de andere deur te komen, maar hij stak zijn hand uit en greep mij vast bij mijn schort, terwijl hij doorging met eten. Onder mijn schort hing mijn geldbuidel. Toen hij klaar was maakte hij hem leeg en begon te tellen. Alles nam hij mee, en voortaan ging hij naar de afslag om te horen wat ik elke dag had ingekocht. Gelukkig had hij vroeger dikwijls ruzie met de vissers gemaakt, zodat de opkoper er voor mijn plezier een paar kilo afdeed.

Ondertussen was mijn vader niet tevreden. Altijd had hij weer nieuwe plannen om geld te verdienen. Tegenover de mensen sneed hij op over zijn flinke kinderen die hem zo goed hielpen, en zijn vrouw die een best mens was. Iemand die een kop op zijn schouders heeft hoeft geen armoede te lijden, beweerde hij. En het was waar dat het hem voor de wind ging, maar alles wat hij binnen haalde gaf hij weer even snel uit. Voor ons bleef er niets over en mijn moeder moest blijven werken.

Dikwijls zag ik haar kleine gestalte gebukt op het land, als hij de grote meneer uithing.

Op een goeie dag pachtte hij het expeditiebedrijf van een brouwerij in een andere plaats, en wij moesten verhuizen. Het bedrijf bestond eruit dat een paar tonnen bier elke dag in honderden flessen getapt moesten worden, die bestemd waren voor de caféhouders in de buurt. Het tappen deed ik, voordat ik er met mijn viskar op uittrok, en Wiard moest ze bezorgen. Mijn vader kocht nieuwe spullen in en ging de jaarmarkten in de steden bezoeken.

Op een ochtend om vier uur hoorde ik mijn moeder gillen. Zij zat bij het raam en keek naar buiten. Ik vroeg wat er was. 'Daar gaatje vader - wie weet of hij ooit terugkomt?'

Hij had zijn paard en wagen verkocht om een zaak in de stad over te nemen omdat hij het zwerversleven moe was, zei hij. Dat hij wegging vonden de kinderen een feest, maar hij had eerst geld opgenomen, met alles wat wij hadden als onderpand, en dat was niet zo prettig. Al gauw kwam de deurwaarder om beslag te leggen en moeder was wanhopig. Als grootvader niet was bijgesprongen met zijn spaargeld, zouden wij op straat zijn gezet. Veertien maanden moesten wij zwoegen en ons alles ontzeggen om de schuld af te betalen. Het was begin van de winter 1914. Bij de boeren, waar ik met mijn kar kwam, hoorde ik veel over de oorlog, vooral omdat de nederlandse grens was gesloten. Hun zoons waren gemobiliseerd maar overigens leek het die eerste tijd meer op een ver verwijderd onweer dan op iets waar wij mee te maken hadden.

Het ging ons niet slecht, al zaten wij nog in de schuld, ons leven was veel rustiger geworden. Ik was niets beters gewend en ik had niet geleerd om verder te kijken dan de plaats waar wij woonden. De boeren waren niet voor, maar ook niet tegen de oorlog. Alles bij elkaar was de rekening in hun voordeel, dachten zij, omdat zij de enigen waren die hun hoofd koel hielden. In de kroegen, waar Wiard met zijn flessen kwam, werd anders gesproken. Daar hoorde je nogal eens: 'We zullen ze mores leren!' Verder waren er in die kleine provincieplaats veel vrouwen zoals mijn moeder, die te afgestompt waren door het harde werk om zich voor iets te interesseren waar zij niet direct mee te maken hadden.

Zolang mijn vader er was had de dominee nooit een voet in ons huis gezet, want vader was van huis uit anti-kerks. Nu kwam de dominee vragen of mijn moeder en ik voor de soldaten wilden breien. Toen hij zalvend sprak over 'alles voor het Vaderland', vroeg ik me af waaruit dat Vaderland dan wel bestond, dat ons nooit iets anders gegeven had dan nood en zorg. Voor ons was het vaderland het leven dat wij zelf maakten en daar had geen keizer en geen generaal ons bij geholpen. Ik zei niets, maar de sokken die ik breide voor de jongens aan het front heb ik niet aan de dominee gegeven, maar aan de moeders van jongens die ik kende. En als ik gekund had zou ik ze evengoed bij een franse moeder hebben gebracht.

Midden in ons rustige leven viel een brief van vader, meer dan een jaar nadat hij vertrokken was. Zijn eerste levensteken. Berouwvol en somber, met een beroep op het goede hart van mijn moeder. Dat soort goedheid is niet werkelijk goed, dacht ik, toen zij hem voorlas, anders zou zij nu niet verheugd zijn dat hij nog iets van haar wil weten, hij die haar getrapt en geslagen heeft en haar kinderen uitgebuit. Maar er was niets tegen te doen. Mijn moeder hield van hem. De brieven volgden elkander op, de ene met nog meer gevoel geschreven dan de andere. Hij woonde op een kamer in Dusseldorf en werkte op een fabriek. Hij was eenzaam en hoopte dat wij bij hem zouden komen. Hij zou voor de zoveelste keer een zaak kopen, zodat wij er goed van konden leven. In de stad was alles veel gemakkelijker. Maar alleen als je een goede vrouw naast je had. Hij verlangde naar de kinderen. Vooral Wiard en Trude - zeg hun dat zij hier een vak kunnen leren, dat ik daarvoor zorgen zal. Verkoop alles en kom hierheen. Ik zal een goede vader zijn.

Stil zocht mijn moeder een koper voor de inboedel – alleen legergoederen werden nog per spoor vervoerd - voor onze koe en het expeditiebedrijf. Zij vroeg niemand om raad zoals zij anders wel deed, als het om veel minder belangrijke dingen ging. En ik werd geslotener dan ooit. Het hielp allemaal niets, al je zwoegen en je geduld. Zodra hij riep was het uit. Maar ik nam mij voor om niets toe te geven in de nieuwe stad. Hij zou weten wat hij aan mij had. Wat ik verdiende was voor onszelf, niet voor hem, en ik zou zo gauw mogelijk eigen werk zoeken.

Wij moeten doodmoe geweest zijn, na een halve nacht in een goederenwagen. Van de aankomst herinner ik mij alleen dat vader mij een zoen gaf en zij: 'Daar is mijn grote dochter.'

Nadat ik vijftien jaar in die stad gewoond heb is zij een stuk van mijn leven geworden, als ik er weer kom voel ik me thuis. Maar in die tijd kwam ik van het platteland, van de grintwegen tussen dorpen met het kreupelhout, van het dorpsplein, de kleine haven en het strand. De straten waren hard in Dusseldorf en de huizen sloten je in als de muren van een sluis. De kinderen lachten om onze manier van praten. De eerste dag was er al herrie. Vader had gedacht dat wij meubels mee zouden brengen, maar wij hadden alleen maar beddegoed en wat keukengerei, alleen wat wij kon-

den dragen, de rest was verkocht. Met het grootste deel van de opbrengst had mijn moeder de schulden betaald die hij had gemaakt. Daar begon hij meteen aanmerkingen op te maken. Moeder zat op de enige stoel in de kale kamer en keek naar de kleine vuile binnenplaats, waar voortaan onze buitenlucht vandaan moest komen. Wiard stond midden in de kamer met zijn handen in zijn zak. Gus en de tweeling waren in een hoek met hun hoofd op de bundels dekens in slaap gevallen. Ik pakte de borden en de vorken uit, want Wiard was ongenietbaar zolang hij honger had en moeder zag eruit alsof zij geen voet meer kon verzetten. Vader zeurde en schold en zo nu en dan zei hij iets en plotseling waren zij het weer eens en hij ging koffie zetten. Echte koffie, die hij voor haar bewaard had, zei hij. Moeder stuurde ons de kamer uit. 'Gaan jullie maar eens naar de winkels kijken. Als je terugkomt krijg je wat te eten.' Wiard was twaalf, ik elf, Gus acht en de tweeling zes. Ik ging weer naar school, maar ik wist zo weinig dat de meester dacht dat ik achterlijk was. Hij zette mij alleen in een bank achter in de klas en dikwijls sliep ik in, met mijn ogen halfopen zodat ik kon zien of hij in de buurt kwam. Ik kon haast niet spellen en ik sprak allerlei woorden verkeerd uit, maar ik maakte mezelf wijs dat dat er niet op aankwam en dat ik niet minder was dan de andere kinderen. Ik kon werken, ik was handig en flink en al die schoolgeleerdheid betekende toch niet veel. Later heb ik er nog dikwijls spijt van gehad dat ik toen niet meer mijn best heb gedaan. Voor en na school moesten Wiard en ik vader helpen. Hij had ons laten komen omdat hij genoeg had van de fabriek. Met het beetje geld van mijn moeder nam hij een vervallen groentenwinkel over, in een straat waar er al een was. Op de veiling kocht hij elke dag minderwaardige kwaliteit om voor een paar pfennig onder de prijs te kunnen verkopen. Wiard ging met hem mee en ik maakte 's ochtends de boel schoon. 's Middags stond ik in de zaak om moeder af te lossen. Die eerste tijd werkte moeder er nog niet bij. Maar na een paar maanden werd mijn vader ook opgeroepen en de winkel bracht zo weinig op dat moeder hem van de hand deed en zelf naar een fabriek ging. Wiard was juist van school af en kon nu met haar mee. Voor mij was het nu een voortdurende worsteling om klaar te komen. Vóór school moest ik de boel aan kant maken, het brood van de kinderen klaarmaken, na school op een draffe naar huis om voor het eten te zorgen. Moeder gaf mij het geld dat zij verdiende. Zij bleef zich altijd een vreemde in de stad voelen, en daarom steunde zij veel op mij. Maar Wiard hield het niet vol. Eerst merkte ik niet wat er aan de hand was. Hij zag er steviger uit dan de stads jongens van zijn leeftijd en daarom kwam ik niet op de gedachte dat hij het werk niet aankon. Wat is een jongen van twaalf jaar? Eigenlijk was ik, als meisje, ouder dan hij. Ik zag wel dat hij aan het roken was en dat hij alleen thuis kwam om te eten en te slapen, en dan nog veel te laat, maar ik vroeg me pas af wat hij 's avonds uitvoerde toen hij zei dat ik van de week niets van hem kreeg omdat hij een schuld moest afbetalen. Ik zei niets tegen moeder, wij konden het geld niet missen, maar hij had het waarschijnlijk al uitgegeven en dan hielp het toch niets. Ik begon op hem te letten en hier en daar mijn licht op te steken. Hij was mijn broer en ik maakte mij ongerust over hem, maar nog meer over de drie andere kinderen, die ook van hem afhankelijk waren. Groente en vlees en vet waren haast niet te krijgen. Gus, mijn jongste broertje, waar ik het meeste van hield, begon te sukkelen. Alle ziektes die in de stad waren kreeg hij het eerst, en dan volgden Gitje en Bini, de tweeling, ook. Mijn moeder schreef telkens briefjes aan de meester dat ik thuis moest blijven om op ze te passen. Soms was het niet ernstig, maar het kwam ook voor dat ik me geen raad wist van angst als hij hoge koorts had of erge pijn. Dan moest ik wel een dokter halen, al kon ik het geld niet missen. En juist nu, terwijl ik zo in de zorg zat, gaf Wiard zijn geld uit aan onnodige dingen. Het ergste was dat hij zijn moeder ontweek en tegen mij vijandig was. Alleen om de tweeling scheen hij wat te geven, hij bracht wel eens wat voor ze mee en daaraan zag ik dat hij meer verdiende dan hij beweerde, of op een andere manier aan geld kwam. Ik wou er eerst niets van zeggen, want een jongen moet roken, een jongen moet zakgeld hebben als hij werkt, en hij werkte boven zijn krachten. Hij moest kisten versjouwven die eigenlijk te zwaar voor hem waren. Tot hij zelf ernstig ziek werd en zo week, dat toen ik hem verzorgde, hij me alles vertelde.

Hij was bang om beter te worden, bang om weer te beginnen. Hij stond in de schuld bij een paar oudere jongens en die wilden hem niet loslaten. Zij probeerden hem over te halen om buizen naar buiten te smokkelen, zodat zij ze konden verkopen, maar hij durfde niet, zei hij, anders had hij het allang gedaan. Ik begreep dat hij juist bang was omdat hij het wél gedaan had. Hij was niet zo flink als vader en moeder dachten, hij had iemand nodig die achter hem stond. Hij wou ook iets aan zijn leven hebben, ik moest hem helpen, zei hij. 'Ik durf er niet meer naartoe, dan ga ik nog liever dood. Jij wilt me dat geld toch niet geven.'

Hij was jong en sterk en hij werd beter, al zag hij er slecht uit, en hij was zo vriendelijk en behulpzaam in huis dat ik medelijden met hem had. Ik sprak een van de jongens op straat aan en bood hem geld aan om een deel van de schuld te betalen, op voorwaarde dat hij Wiard met rust zou laten. Anders zou ik naar de politie gaan en dan kregen zij niets. Wiard hoefde het niet te weten, het was beter dat hij nog wat in de zorg zat.

Op een goeie dag ging moeder met hem mee naar een ander Er was aldoor minder te eten. Vaak bracht ik de kleintjes om 5 uur 's middags al naar bed, want honger is een kwelling en als je slaapt voel je het niet zo. We liepen dikwijls naar de waterkraan om te drinken en we stonden urenleng in de rij voor een beetje blauwe en waterige melk. Hoelang zou de oorlog nog duren? Telkens kwamen transporten met gewonden aan, de stad was vol met oorlogsinvaliden, soldaten zonder armen of benen.

Wij woonden nu dicht bij het spoor en daar krioelde het van de ratten, 's nachts moest je beneden alle deuren en ramen dichthouden, de honger maakte de dieren wild. Ze kwamen mee met de transporten van het front, in het stro van de gewonde soldaten.

Op een dag kwam bericht van vader dat hij zwaar gewond was geweest en voor een paar weken naar huis kwam. Maar het beviel hem helemaal niet, hij kreeg te weinig te eten en maakte ruzie. Als hij zei: 'Verdomme Ánna, is dat eten voor een soldaat, rooie kool zonder vet en twee droge aardappels!' antwoordde moeder: 'Als je het niet wilt geef het dan aan de kinderen, die hebben het nodig.' Moeder was oud geworden voor haar tijd, zij dacht maar aan één ding, hoe zij op de been kon blijven om te zorgen dat wij genoeg eten hadden.

Op een dag was er geen jurk meer die ik aankon. Moeder zei: 'Ga maar eens kijken of ze bij het Leger des Heils iets voor je hebben.' Met een dik pak onder mijn arm kwam ik terug, zo trots als een pauw. Maar de jurk was van papierweefsel, als hij nat werd bleef hij aan mijn lichaam plakken. Toch heb ik hem nog een heel jaar gedragen.

Toen kwam de grote kolennood. De kinderen bibberden. Moeder bracht van haar werk een zak teerafval mee om te stoken. Op een zaterdagmiddag, toen ik net alles schoon had, kwamen ineens twee mannen van de brandweer in onze keuken. De schoorsteen stond in brand zonder dat ik het gemerkt had. In de grootste rommel kwam moeder thuis van haar werk. Die stukken teer gaven wel veel warmte, maar je moest heel voorzichtig stoken.

In diezelfde tijd kwam er een nieuwe zorg bij door het kattenkwaad dat mijn broertje Gus uithaalde. Als ik op school was spoot hij de hoeden van mevrouwen in de straat onder ons raam nat of hij gooide brandende stukken papier naar beneden. En Wiard maakte ook schandaal. Soms liet hij zich uit de tweede verdieping met de benen naar buiten uit het raam hangen. Alle standjes van moeder hielpen niet. Een tijdlang hielden de burens zich stil, maar toen kwamen er van alle kanten klachten. Daardoor moesten wij weer verhuizen. Onze volgende woning was een achterhuis, waar je 's avonds niet op straat kon kijken. Moeder was gewend om bij het raam te zitten, als de gaslantaarns brandden; hier vond zij het verschrikkelijk stil en eenzaam.

De tijd voor mijn inzegening brak aan, ik werd veertien jaar. Voor haar loon van een hele maand slaagde moeder er in een mantelpak voor mij te kopen. Om schoenen te krijgen moest zij een hele nacht en een dag in de rij staan en toen waren de enige die over waren nog één maat te klein. Zij vond dat het voor die ene kerkgang wel kon, en zo liep ik met brandende voeten op een zondagmorgen met haar naar de kerk. Op de terugweg zei moeder aldoor dat ik op moest schieten, want zij moest 's middags weer naar haar werk. Wat benijdde ik mijn vriendinnen, bij wie de vader en de

moeder deze dag allebei thuis waren, met koffie en koek, en de familie die op bezoek kwam. Mijn vader was in de oorlog en mijn moeder moest zondags ook werken. Zij was altijd goed geweest, waarom moest zij zich zo afbeulen? Dinsdag liet de dominee mij bij zich komen, omdat ik de vorige avond niet naar het Heilig Avondmaal was gegaan. Hij vroeg waarom ik mij dan had laten aanemen en daar kon ik hem geen antwoord op geven. Maar ik vroeg hem of er geen gerechtigheid was, en hij zei dat ik nederig moest zijn en dat alles in God's hand lag. 'En mijn moeder?' vroeg ik hem. 'Zij vraagt niets voor zichzelf, alleen voor haar kinderen.' Hij sprak over het koninkrijk der hemelen, maar ik geloofde hem niet. Het was een makkelijke manier om niets te hoeven doen. Vanaf die dag ben ik nooit meer in de kerk geweest.

Mijn moeder kon het nachtwerk in de fabriek niet uithouden, zij kreeg werk aan het spoor. Het was zwaar sjuwen, maar zij bracht elke twee dagen een rantsoen toelage voor zware arbeid mee naar huis. Mijn nieuwe schoenen werden voor brood verkocht, de kinderwagen ook, die bracht zes broden op. Wiard kreeg werk in een fabriek waar hij 's ochtends om vier uur moest beginnen, maar hij was bang om in het donker alleen door het bos van het park te lopen, daarom zette ik een petroleumlamp onder in het portaal, liet de deur open en bracht hem elke morgen een stuk van de weg naar zijn werk. Om mijzelf moed te geven had ik een kleine mondharmonica gekocht, en daar speelde ik op als ik alleen terugliep. In de gebouwen midden in het park waren de gewonde soldaten ondergebracht, mannen zonder armen of benen, het gezicht half weggeschoten, verminkt en voorgoed ongelukkig. Het ergste was, datje zo weinig voor ze kon doen.

Overdag probeerde ik met Ellie, een buurmeisje van dezelfde leeftijd, hun wat afleiding te geven. Door hun verhalen en uit brieven en foto's leerden wij de familie van de soldaten kennen. Urenlang zaten wij stil te luisteren en zij waren blij dat wij kwamen. Toen er bij ons grote stakingen begonnen in de wapenfabrieken spraken zij over het oprichten van arbeiders- en soldatenraden aan het Oostfront. Voor Ellie en mij was dit niet zo iets bijzonders als zij dachten. De oorlog had ons niets dan ellende gebracht, daarom vonden wij het vanzelfsprekend dat de soldaten hun officieren wegjaagden, wij begrepen alleen niet waarom dit niet al veel eerder was gebeurd, dan waren deze mannen ook niet verminkt.

Maar ik was nog een kind en een kind staat niet lang stil bij dingen die het niet begrijpt. Door de verhalen van de soldaten over hun kinderen verlangde ik meer dan ooit naar wat hartelijkheid voor mijzelf. Moeder hield wel van ons, maar zij was veel te moe na het zware werk om zich nog ergens voor te interesseren. Mijn hele liefde ging uit naar mijn zusjes en Gus. Als ik tijd had speelde ik met ze, 's avonds bracht ik ze naar bed en dikwijls als het donker werd zat ik met de twee kleintjes op schoot bij de kachel en Gus naast mij, om te wachten tot zij slaap kregen. Ik was de oudste, moeder had mij nooit op schoot genomen; zij was moegewerkt vanaf haar jeugd en zij had veel verdriet gekend. Eens begon zij 's avonds laat, toen wij ieder aan een kant van de tafel zaten, van ellende te huilen. Toen vertelde zij mij over haar jeugd en haar huwelijk. Zij kwam uit een groot gezin; als jonge meid moest zij ver weg bij vreemde boeren werken. Toen zij achttien was verloofde zij zich met een jongen waar zij erg veel van hield, maar hij kwam uit de stad en daarom was haar vader er tegen. 'Als jij die verloving niet afbreekt,' zei hij, 'mag je dit huis niet meer binnen komen.' Maanden gingen voorbij, mijn moeder kwam niet meer thuis. Op een zondagochtend, om twee uur, ging oma op weg om met haar dochter te spreken die in de wei aan het melken was. Het was twee uur lopen naar haar toe. Zij smeekte haar om vader zijn zin te geven. Terwille van oma heeft moeder toegegeven en de verloving afgebroken. Een paar jaar later bracht opa een flinke jonge man mee naar huis, om met zijn dochter kennis te maken. Mijn moeder was bedroefd, het kon haar niet meer schelen, deze man of een andere. Zo zijn vader en moeder getrouwd. Van die avond af nam ik mij voor om nooit een man te nemen van wie ik niet hield, en mijn kinderen nooit zo'n leven aan te doen als ik zelf had gehad. Toen dacht ik nog dat alle moeilijkheden opgelost waren als je maar gelukkig getrouwd was.

Roergebied 1917-1924

Wiard had werk gekregen op het telegraafkantoor, moeder werkte nog steeds aan het spoor, De oorlog liep op zijn eind, het was aan alles te merken. Hongeroptochten, schoten, Schupo's die de winkels bewaakten, lage rantsoenen, 160 gram brood per dag en 50 gram vet in de week. Duizenden soldaten kwamen op eigen gelegenheid naar huis, vermagerd en onder de luizen. Mijn vader was daar bij. 'Nou,' zei hij, 'ben je niet blij dat ik weer thuis ben?' Ik dacht aan het leven dat weer zou beginnen, en ik zei: 'Ik ben nu oud genoeg om mijn eigen kost te verdienen, Wiard ook. Maar voor mama en de drie kinderen moet jij zorgen. Jij hebt je nooit iets van je gezin aangetrokken.' Ik kreeg een klap zodat ik tegen de keukenkast aanvloog. Moeder durfde niets te zeggen en keek mij smekend aan. Zonder eten moest ik naar bed en acht dagen mocht ik de deur niet uit.

Het was vrede, de keizer trad af, er zou een andere regering komen, die rekening hield met de wensen van het volk. De reactie werd weer in het zadel geholpen en Noske, de sociaaldemokraat, sloeg de arbeiders neer die zich daartegen verzetten. Dat was de manier waarop de regering rekening hield met de wensen van het volk. De arbeiders, die de last van de oorlog hadden gedragen, moesten weer in het gareel om nieuwe winsten te maken voor de grote fabrikanten. Duitsland mocht niet socialistisch worden, elk middel was goed om dat te verhinderen.

Moeder werd ontslagen. Alle vrouwen in de metaalbedrijven en in overheidsdienst moesten plaats maken voor mannen die teruggekomen waren. Maar vader vond zichzelf te goed om onder een baas te werken en daarom deed hij voorlopig maar niets. Eens besloot hij om deel te nemen aan een demonstratie, omdat een paar kameraden hem vroegen om mee te gaan, maar op het laatste ogenblik durfde hij niet. Wiard en ik moesten het gezin onderhouden. Op het arbeidsbureau werd ik ingedeeld op de steenbakkerij, een uur lopen buiten de stad. Van 's ochtends 7 tot 's middags 5 reed ik met mijn kruiwagen en stapelde de stenen op. 's Middags kregen wij eten van de gaarkeuken, blauwe gort of koolraap, de duitse ananas. Als ik thuiskwam ging ik tegelijk met de kinderen naar bed en ik sliep zo vast dat zelfs de stem van vader mij niet wakker maakte.

Eindelijk had vader iets gevonden. Hij leende geld en huurde twee winkelpanden naast elkaar, een voor kruidenierswaren en een voor speelgoed. De leveranciers gaven 14 dagen krediet. Achter de ene winkel richtte hij een kamer in voor zichzelf en bleef daar wonen. Zo was moeder weer met haar vijf kinderen alleen. Ik zou niet ingegrepen hebben als vader niet ook nog moeder bij zich had laten werken, zonder dat hij iets bijdroeg in de kosten van ons onderhoud. Iedere avond liet hij haar de winkel en zijn kamer schoonmaken, 's ochtends bracht zij hem thee en 's middags warm eten. Op een avond vond zij de deur op slot en toen zij aan de achterkant door het, raam keek zag zij hem met een andere vrouw. Ik zei, dat zij blij moest zijn dat zij van hem af was, dat Wiard en ik genoeg verdienden en dat zij eens 'n beetje aan zichzelf moest denken.

Maar toen vader zei dat zij zich vergist moest hebben, want dat er niemand geweest was, vergat zij haar boosheid weer en ik kon haar niet zover krijgen dat zij met hem brak. Alle kruidenierswaren, die zij door de week bij hem haalde, betaalde zij zaterdag met het geld dat Wiard en ik verdienden. Eerst moest hij er bovenop komen, zei hij, wij mochten hem nu niet lastig vallen. Op een keer zei vader tegen Gus dat moeder vergeten had om een rolletje naaigaren te betalen, en toen besloot ik om er een eind aan te maken. Vader hield voet bij stuk en beweerde dat hij niet in staat was om ons iets te geven. 'Dat zullen we eens zien,' zei ik, 'of je kinderen op de wereld kunt brengen en er je hele leven geen hand voor uitsteken.' Ik ging naar een advocaat en zei dat mijn moeder mij had gestuurd omdat zij zelf niet durfde. Het werd een rechtszaak en vader moest alles betalen, ook de onkosten, en elke week een vaste som. De eerste tijd heeft hij het gedaan, maar het duurde niet lang, en moeder zat er niet achterheen.

Aan het einde van het seizoen was mijn werk in de steenbakkerij afgelopen. Moeder zei dat ik in mijn leven nog veel moest leren, ook koken en naaien, dat kon altijd te pas komen. Daarom sprak zij af dat ik in huis zou komen bij een dame die een meisje voor overdag zocht. Het was de vrouw

van een rijke wijnkoning, die veel eigen huizen, twee café's en een bar had. Zij leefde gescheiden van haar man met haar dochter en twee bardames boven de bar. Het was een huis met dertien kamers, zware eiken meubels en namaak marmeren trappen. De bar was heel voornamelijk ingericht met clubfauteuils en lage rooktafeltjes. Mijn werktijd was van 8 tot 5, voor weinig loon, haast geen eten, maar wel veel fooien voor boodschappen doen, schoenpoetsen of de vieze boel opruimen wanneer de dames of heren te veel gedronken hadden, en dat kwam nogal eens voor.

Wat het voor mensen waren, die daar kwamen, wist ik niet, alleen dat zij rijk waren en daarom anders dan de mensen die ik tot nu toe gekend had. Zij praatten anders, zij hadden andere kleren en zij lachten als kleine kinderen. Hoe was het mogelijk dat iemand zo maar een hele avond zat te drinken of onzin te praten als hij genoeg geld had om alles te kopen wat hij maar wou? Wat een onnozele halzen waren dat, en dan verbeeldden zij zich nog dat zij beter waren dan mensen zonder geld! Later heb ik begrepen dat de rijke winkeliers en kleine zakenlieden onder de bezoekers van de bar voornamelijk hier kwamen voor de omgang met hogere kringen uit de maatschappij, die hen op hun beurt gebruikten voor hun eigen doeleinden. Zij moesten het geld en de mannen leveren voor de terroristische groepen onder leiding van de industriearbajnen, die het fascisme voorbereidden. Dusseldorf was de stad van Thyssen, de koning van de staaltrust, Essen de stad van Krupp. Tussen de dikke zakenmannen, die hier kwamen om zich te amuseren, zaten soms studenten of officieren in burger, met verveelde gezichten. Dat was het kader van de latere SA en SS. In die tijd waren hun handen al bevestigd met het bloed van Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg, en honderden andere eerlijke strijders voor een democratisch Duitsland.

Van de dertien kamers waren er negen bestemd voor de gasten die 's nachts in de bar bleven en tegen de ochtend in een van de kamers gingen slapen. De eerste keer de beste dat ik een karaf water moest halen voor een van die mieren in bed, greep hij me vast. Hij was sterk, maar ik krabde en beet tot hij me los moest laten. Ik holde naar beneden en vertelde het verontwaardigd aan de mevrouw in de bar. Die lachte, zoals zij altijd lachte, en zei: 'Kind, je kent het leven nog niet!' Een paar dagen later kwam ik hem tegen in de gang, netjes aangekleed, geparfumeerd, met een dikke gouden ring aan zijn vinger. Hij lachte met zijn dikke gezicht en zei: 'Kijk eens kindje, hier heb je een grote reep chocola. Ik wou eens een beetje met je spelen, maar jij bent me een katje! Jouw nagels hebben mij erge pijn gedaan.' 'Laat me met rust,' zei ik, 'ik wil niets van U hebben.' Toen bood hij mij een ringetje met een steentje aan, maar ik liep er niet in.

Ik durfde moeder niets te zeggen, want zij had het geld hard nodig en ik zou nergens anders zoveel fooien verdienen. Meestal was er geen eten in huis, want de mevrouw en haar dochters aten in een van de café's. Op een keer toen zij geen zin had om uit te gaan, stuurde zij mij weg om inkopen te doen: ham, leverpastei, roomboter, verse broodjes, koffie, cacao, melk, een roggebrood en een pakje kunsthoning. 'Als je terug komt moet je koffie zetten en voor drie personen dekken.' Ik ging opgeruimd weg, met het vooruitzicht van een lekkere maaltijd. Toen ik de tafel had gedekt en in de keuken koffie had gezet, kwam de mevrouw de boodschappen uit het mandje halen om mee naar binnen te nemen, het roggebrood en de kunsthoning liet zij liggen. Ik wachtte een half uur nadat zij aan tafel gingen, maar voor mij kwam er geen eten. Ik ging naar binnen en vroeg of ik vast mijn ontbijt kon krijgen. 'Maar Trude' zei zij verbaasd, 'dat ligt toch in de keuken!' Ik werd zo kwaad dat ik het roggebrood en de kunsthoning voor haar voeten op de grond smet. Toen liep ik naar de keuken, trok mijn mantel aan en ging naar huis.

Ik huilde zo, dat ik geen woord kon uit brengen. Zo had moeder mij nog nooit gezien. Toen ik een beetje gekalmeerd was liet zij mij alles vertellen, van de eerste dag af dat ik daar kwam. Zij wilde niet hebben dat ik er weer naar toe ging, ook niet toen de mevrouw mijn vader opbelde en aanbood om mijn loon te verhogen. 's Nachts konden wij alletwee niet slapen. 'Kind, kind, waarom heb je het me niet verteld?' zei moeder. 'Hoe kon je het zo lang uithouden?' Het was niet goed dat ik niets gezegd had, maar ik deed het voor haar en de kinderen, en ik heb veel geleerd in die tijd. Die mensen leefden in een andere wereld, op kosten van de arbeiders. Zij dachten dat zij onmisbaar waren,

maar zij dienden nergens voor, alleen om het leven te vergallen van de mensen die voor hun brood werken.

Kort daarna was juist een staking uitgebroken toen ik op weg naar de markt was, een heleboel winkels hadden hun luiken al gesloten. Op het telegraafkantoor, waar Wiard werkte, moet er over gesproken zijn, maar hij had niets verteld en was op de gewone tijd naar zijn werk gegaan. Terwijl ik keek naar de lege straten kwam ineens een tram om de hoek gieren. Waar de mensen vandaan kwamen, weet ik niet, maar in een ogenblik werd de wagen bestormd. Zij sprongen op het voorbalkon en dwongen de bestuurder om uit te stappen. Toen pakten zij met zijn allen de wagen aan een kant vast; één telde: 'Hola, hup! Hola hup!' en hij lag als een speelgoedtrein op zijn kant. Het was binnen een paar minuten gebeurd, iedereen maakte dat hij weg kwam, ik ook, alleen de kondukteur en de bestuurder bleven er naast staan. Zij mochten blij zijn dat zij er zo goed afkwamen. 's Avonds nam ik Wiard onder handen, maar hij beweerde dat hij de hele dag had gepost.

In die dagen werd dikwijls geschoten. Plotseling hoorde je roepen: 'Die Strasse frei!' en dan knetterden de mitrailleurs, meestal van twee kanten. De eerste keer begreep ik niet wat er aan de hand was; ik bleef staan, totdat een kogel tegen een muur ketste en vlak voor mij op de grond viel. Thuis vloekte vader, omdat het gedonderjaag weer begon, maar ik stond met mijn hele hart aan de kant van de arbeiders. Ik wist dat hun zaak rechtvaardig was en dat de officierskorpsen, die over straat marcheerden en die als beesten tekeer gingen, alleen maar voor de belangen van de rijken opkwamen. Hij begreep dat ik gelijk had, maar hij geloofde niet dat je samen iets kon bereiken, alleen ieder voor zich. De kleine man trekt toch altijd aan het kortste eind, zei hij, en hij was er niet afkerig van om zelf aan het langste eind te trekken als het in zijn kraam te pas kwam.

Omstreeks diezelfde tijd, bijna twee jaar na het eind van de oorlog, kreeg de zwerflust mijn vader weer te pakken. Hij vroeg of mijn moeder wat geld had gespaard, dan kon zij de winkel van hem overnemen en hij zou weer de jaarmarkten afgaan in verschillende steden. Moeder had er wel zin in, maar zij had lang niet genoeg geld om hem te betalen. Daarom stelde hij voor dat zij drie dagen in de week met hem mee zou gaan, en Wiard en ik ook drie dagen. Op die manier konden wij met zijn drieën het geld voor de winkel verdienen en hem afbetalen. Moeder vond het goed en toen wij een half jaar verder waren werd de ene winkel met inventaris overgeschreven op haar naam. Maar vader had doorgezet dat mijn tweede broer, Gus, dag en nacht bij hem moest blijven om hem te helpen. Ik maakte mij veel zorgen over hem, hij was pas veertien jaar en zonder toezicht van moeder of van mij zou hij misschien tot verkeerde dingen komen.

Nu moest ik thuis blijven en voor de winkel zorgen. Moeder had een vaste plaats op de markt gekregen. Vader had haar een weegschaal geleend, maar na een paar weken kregen zij ruzie en toen haalde hij de weegschaal weg, zodat zij thuis moest blijven totdat we genoeg geld hadden overgespaard om een nieuwe te kopen. Elke ochtend stond ik om vier uur op, maakte de kachel aan en brood klaar voor moeder, die om half vijf naar de veiling moest. Wiard was vrachtrijder bij een groothandel in aardappelen en groenten, maar behalve het bezorgen bij de klanten moest hij ook de zakken en kisten uitladen bij het spoor en in de kelders nieuwe voorraden in zakken scheppen. Hij verdiende goed, gaf zijn hele loon aan moeder en hield alleen de fooien voor zichzelf. Daarmee kon hij zo nu en dan vader op borrels trakteren of kleinigheden voor moeder en de kinderen meebrengen, zodat hij als een volwassene werd behandeld en zaterdag en zondag zoveel uit kon gaan als hij zelf wou. Ik niet, ik was een meisje, daarom moest ik thuisblijven en zondag vroeg naar bed. Zondag, als vader thuis was, was er ook altijd werk voor mij, zakken naaien of het fruit nakijken en de weegschalen en gewichten poetsen.

Om zondagmiddags vrij te krijgen moest ik smeken 'ach vader, mag ik naar de bios, ik zal vroeg terugkomen, enz.' en daar had ik geen zin in. Zo bleef ik meestal thuis.

Maar ik kon wel zorgen dat Gitje en Bini, toen zij van school kwamen, beter werk kregen. 'Mama, laat ze niet met vader meegaan,' zei ik. 'Mag ik werk met ze gaan zoeken?' Binnen een paar dagen had ik wat voor ze gevonden, zilver poetsen in een kleine fabriek. Nu hoefden zij tenminste niet thuis te blijven, niet zo'n leven te hebben als ik achter de rug had. Vader maakte mij niet bang meer,

al deed ik mijn best om geen ruzie met hem te krijgen terwille van moeder. Op een dag stond ik in de winkel klanten te helpen, toen ik ineens een gil en een harde slag hoorde, Ik rende naar achteren. Daar stond Gus vastgebonden en de riem van vader suisde met volle kracht op hem neer. Ik vloog op vader af, rukte de riem uit zijn hand en gooide hem in de kachel. Toen moeder 's avonds thuis kwam durfde Gus niets tegen haar te zeggen, maar vanaf die dag wist vader dat ik tegen hem op kon. Het waren mijn zusters en broers, ik zou voor ze vechten en als de toestand niet veranderde zou ik er op de een of andere manier een eind aan maken. Eens kwam vader dronken van een van zijn reizen terug; toen Gus niet gauw genoeg een boodschap voor hem deed en eerst een kopje thee wou leegdrinken, sloeg hij het kopje tegen zijn gezicht kapot, zodat hij een paar tanden verloor. 's Avonds vroeg ik of ik een uurtje wegmocht naar een zieke vriendin en ik bezocht een ambtenaar bij de gemeente om te vragen wat er aan het gedrag van vader gedaan kon worden. Een week later kwam er een meneer met vader praten en vanaf die dag is hij niet meer dronken thuisgekomen. Een tijdlang werd er nog geregeld door de gemeente bij de burens naar hem geïnformeerd. Moeder vroeg of ik mijn eigen vader onder curatele had laten stellen maar ik deed alsof ik van niets wist. Als Gitje en Bini op haar vrije zondagen met vader meemoesten, ging ik uit me zelf mee om op ze te passen. De jaarmarkten waren geen geschikte plaats voor jonge kinderen en het was ook geen pretje om 's avonds laat van het station door de donkere straten naar huis te lopen. De prettigste tijd was overdag in de winkel. Voordat de vrouwen naar hun werk gingen kwamen zij om kruidenierswaren, aardappels en groente te kopen. Soms zeiden ze: 'Trude, ik ben over twee uur terug. Mag ik de kleine zolang bij jullie in de keuken zetten?' 'Ja hoor,' zei ik. 'Zet de wagen daar maar neer, ik zal er wel op letten.'

's Avonds kwam de Jeugd. Om sigaretten of om een praatje te maken. Zij hadden mij al eens gevraagd om wat te geven voor de hulp aan slachtoffers bij stakingen, en op een keer vroeg er een: 'Kom vanavond eens bij mij thuis. Daar zijn nog meer jongens en meisjes.'

Ik nam Ellie mee, mijn vriendin die naast ons woonde. Zij was even oud als ik maar veel kleiner. Zij was altijd even goed gehumeurd en ik hield veel van haar. Zij woonde met haar broer en haar oude moeder op twee kamers aan de voorkant van het huis. Wij werden begroet met een stevige handdruk en wij voelden ons meteen thuis. Dezelfde avond werden we lid van de jeugdbond, en daardoor leerde ik Toni kennen, die later mijn man werd. Emil, de broer van Ellie, en Toni zijn vriend, werden lid van de jeugdbond op een avond, waar gediscussieerd werd over de gebeurtenissen in het begin van het jaar (1920) toen het volk zich opnieuw moest verdedigen tegen de officierskorpsen en de rijksweer van Noske. Ik wist wel dat het recht aan de kant van de arbeiders was, maar de betekenis van die strijd drong pas tot mij door toen Toni vertelde over zijn eigen ervaringen in die dagen.

Een korte tijd hadden wij de macht gehad. Hoe was dat in zijn werk gegaan? 'Ik werkte in een klein bedrijf bij Essen,' vertelde Toni. 'Wij hadden gehoord dat ze in de buurt een paar fabrieken bezet hadden, maar niemand van ons wist hoe je dat moest aanpakken.' We stonden te vergaderen toen een van ons zei: 'Als wij het bedrijf in eigen handen nemen, is het een gemeenschappelijk bezit, waar we allemaal verantwoordelijk voor zijn. We moeten iemand aanstellen om de boekhouding en het geld te controleren. Daar hebben we nu geen tijd voor, zeiden de anderen, we hebben nog meer te doen. Daarom gingen we in optocht naar het kantoor. De baas was die dag niet gekomen. We verzegelden de brandkast en wij lieten een wacht achter. Toen zochten wij de kameraden van de andere bedrijven op en we stuurden een afgevaardigde naar Max Holz, die aan het hoofd van een afdeling arbeiders en boeren uit Beieren was gekomen. 80.000 hebben wij op de been gebracht, maar wij waren niet gedisciplineerd genoeg en er was geen centrale leiding. De geest was goed, maar de voorbereiding deugde niet. Dat is het, wat ik daar geleerd heb: we hadden kunnen winnen als we een sterke klassebewuste organisatie hadden gehad, die ook de boeren en de middenstand had aangevoerd.' Dat zei hij niet allemaal precies zo, maar daar kwam het toch op neer. Je kon zien dat hij geen opschepper was en dat hij wist waar het om ging. Hij vertelde ons nog een ander verhaal en daaruit kon je merken dat de jongens in de bedrijven vlak na de oorlog heel goed wisten dat

het niet vanzelf zou gaan en dat je vechten moest om voor je rechten op te komen. Maar zij waren niet georganiseerd en daarom werden zij teruggeslagen. 'Ik was vijfde ovenman, in een staalfabriek in Hamborn. Je kleren gingen stuk van de hitte. De hele dag moesten de vierde man en ik klei en zand sjouwen voor de oven, zodat ik mijn polsen verrekte door die zware draagbakken. Maar op een dag heb ik gelachen. Die dag was een goederentrein vol met cavaleriesabels aangekomen, om om te smelten. En 's avonds liepen alle smelters en overmannen hinkend naar huis met een sabel achter in een van hun broekspijpen. Ik sliep in een smerig vrijgezellenhuis en daar heb ik hem in mijn strozak gestopt. De bedoeling was goed, want je kunt geen ijzer met je blote handen breken. We dachten toen dat we er al waren als we maar een wapen hadden, en ondertussen hebben ze ons met mooie beloften zoetgehouden. Ik geloof dat we helemaal van de grond af opnieuw moeten beginnen.' Toni en Emil werden in het nieuwe bestuur gekozen. Onder leiding van Toni is onze groep de sterkste jeugdgroep van Dusseldorf geworden.

Ik ging naar de vergaderingen, kolportagetochten en op huisbezoek. Mijn leven kreeg een nieuwe inhoud, zoals ik nog nooit gekend had. Zelfs de verhouding met mijn vader werd anders. In het begin verwachtte ik hevige tegenstand van zijn kant, maar dat viel mee. Hij deed alsof hij niet wist waar ik naar toe ging en alsof het hem niet interesseerde. Plotseling was ik oud genoeg om mijn eigen weg te gaan. Hij begreep natuurlijk wel dat ik mij toch nooit van deze weg zou laten afbrengen en in zijn hart was hij het ermee eens dat deze maatschappij niet deugde.

Van moeder kreeg ik op mijn verjaardag een mandoline, ik nam lessen en wij maakten zondags lange wandeltochten. De jeugd was in armoede en ellende opgevoed, zij was uitgemergeld en ondervoed, maar nu was zij wakker geworden. Misschien zouden wij nog jaren moeten werken om een sterke massa-organisatie te krijgen, maar je zag elke dag vooruitgang. Wij werkten op elk gebied. Wij hadden een orkestje, wandelgroepen en wij hielden geregeld gezellige avonden. Een kameraad van de partij stelde ons kosteloos zijn café ter beschikking, daar gaven wij uitvoeringen waar de ouders en kennissen bij werden uitgenodigd. Ik leerde declameren en gedichten maken. Maar het belangrijkste wat ik leerde was, dat je met je allen sterk bent, dat je met je allen iets kunt bereiken om trots op te zijn. Elke maand keken wij naar onze resultaten. Die waren niet slecht, wij waren en bleven de sterkste groep van de stad. Een groot voordeel voor ons was dat wij veel steun kregen van oudere kameraden, zij hielpen ons dikwijls met het organiseren van vergaderingen en steunacties en wij konden altijd rekenen op hun muziekkorps om de bijeenkomsten op te luisteren. Elke week kwam iemand in de winkel een groot pak levensmiddelen en geld voor stakersgezinnen en gezinnen van werklozen halen. Het volk moest per maand 50 duizend mark zakgeld voor de keizer opbrengen, en dat was nog niet eens zoveel voor zo'n rijke meneer. In diezelfde tijd kreeg een arbeider 34-40 mark per week en een werkloze 10-14 mark.

Er werd veel abortus gepleegd. Je hoorde steeds: 'De vrouw is ziek - of de vrouw is dood - de arme kinderen.' 'Als zij er al vijf of zeven had kon zij niet nog een te eten geven, dan maar proberen om het af te drijven. De straf was lange jaren tuchthuis voor degeen die haar geholpen had, voor de wet was het moord. Veel vrouwen zijn er aan gestorven, zij hadden geen geld voor een dokter en hun laatste kans was om er zelf voor te zorgen. Dan bleef de man hulpeloos met de kinderen achter. Een ander overblijfsel uit de oorlog waren de geslachtsziekten, veel meisjes en getrouwde vrouwen waren aangetast, de mannen durfden dikwijls niets te zeggen. Heel veel hebben om die reden zelfmoord gepleegd. Zij werden opgegeven als vermist en dikwijls kreeg niemand meer iets over hen te horen. Maar het volk had nog niet genoeg meegemaakt. Uit de crisis na de oorlog kwam het ergste, de inflatie. De prijzen stegen van dag tot dag, van 1 mark tot 1000, van duizend tot miljoen en biljoen mark. In de fabrieken kwam het zover dat de lonen per dag moesten worden betaald. Alle kleine winkels gingen er aan, ook de winkel van moeder. Wat kon zij beginnen? Elke avond was bijna alles uitverkocht, zij kon niet genoeg inslaan voor de volgende dagen en iets achterhouden kon zij ook niet. De volgende dag kon zij voor al het geld nog niet eens een kistje margarine kopen. Ook vader had niets meer, alleen maar zoveel waardeloos geld dat hij er een kist mee kon vullen.. Met al hun harde werken hadden vader en moeder nog niet genoeg geld om droog brood te kopen.

De winkel was gesloten, maar moeder stelde hem beschikbaar voor een volksgaarkeuken. 's Middags kwamen hele gezinnen met pannetjes om eten te halen, gortsoep, duitse ananassoep, bietensoep, aardappelmeelsoep. Zelf ging zij de boer op. Soms kwam zij 's avonds thuis met een zak van 40 of 50 kilo aardappels op haar rug, vaak moest vader haar afhaken. Zij zorgde goed voor ons. Ik naaide en verstelde en overdag paste ik op de kleine kinderen van de vrouwen die met moeder meegingen. 's Avonds kreeg ik van de een een stukje spek, van de ander een beetje boter of een half brood, of wat groente en aardappels. Daarvan kookte ik de volgende dag het eten voor de kinderen. Het was een harde, maar een mooie tijd. De vrouwen werkten kameraadschappelijk hand in hand om hun gezinnen er boven op te houden.

In 1923 bezetten de geallieerden het Roergebied. Het laatste wat er aan voedsel was hebben hun troepen opgegeten. Zou Duitsland zijn oorlogsschulden betalen? Kon Duitsland betalen? Jawel, als het maar bij de rijken in beslag werd genomen. Nu was de arme man weer het slachtoffer en het allerergste er aan toe waren de kinderen. 's Ochtends, voordat zij naar school gingen, kwamen zij de vuilnisbakken nazoeken. Zij hadden holle wangen, bleke gezichten, hun moeders waren wanhopig. Onze winkel werd weer geopend en vader bezocht weer de jaarmarkten. Gus was 17 en hij had nog geen vak geleerd, omdat mijn vader hem niet wou laten gaan. 'De jongen moet mij helpen,' zei hij. 'Voor mij alleen is het teveel en vreemden wil ik niet.' Ik drong er bij moeder op aan om Gus in de leer te doen. Wat zou er van de jongen terecht komen als hij ouder werd, 20 of 22jaar, en hij wou trouwen? Ik hield niet op tot zij eindelijk goedvond dat ik met hem werk ging zoeken. Hij kon als leerling bij een schilder komen, als vader eerst zijn toestemming gaf, en daar dacht hij niet over. Eindelijk zei ik tegen hem dat ik al eens eerder met de voogdijraad over hem had gesproken en dat ik het weer zou doen als hij bleef weigeren. Hij vloekte en schold, maar het kwam toch in orde. Zondags moesten wij met zijn allen vader helpen. Toni en ik hadden ons verloofd en om hem te zien moest ik in de WC mijn mantel en goeie schoenen aantrekken, zodat vader geen verdenking kreeg. Als meisje durf je er niet goed voor uitkomen dat je op iemand gesteld bent die je familie niet kent. Ik had een grote bewondering voor hem en hij vertrouwde mij in alles.

Er kwamen steeds meer werklozen. Voor geld was weer alles in de winkels te krijgen. De jongens en meisjes van de jonge Rode Garde moesten dag en nacht op hun post zijn om het plunderen tegen te gaan, vooral van de slagerswinkels. Daar hingen dikke worsten en spek, en goed geklede mensen kochten per pond en per kilo tegelijk, terwijl de anderen mochten toekijken. Telkens vonden overvallen plaats, maar wij wilden niet dat onze jeugd een lompenproletariaat zou worden, dat op roof uit is en niet aan zijn toekomst denkt. Het was gemakkelijk om met een paar tegelijk een winkel binnen te lopen en de worsten van de haken of het brood van de planken te graaien, en voordat de winkelier wist wat er gebeurde waren zij weer weg. Wij moesten hen tegen henzelf beschermen, want zo kwamen zij niet verder, zo leerden zij niet om zich met de proletariërs van andere landen te verbinden. De overwinning in Rusland was een lichtend voorbeeld voor ons, al onze liefde ging uit naar het land van arbeiders en boeren. In de straten klonk ons lied:

*Luister, duitse jeugdkameraad,
in de eerste arbeidersstaat
waait de rode vaan.*

*Strijd met ons voor de Sovjetmacht,
strijd met al je jonge kracht,
dan breekt de toekomst baan*

Onze krant 'De Rode Garde' werd goed verkocht, van huis tot huis, in de fabrieken en stempellokalen. Al ons werk was tegen een nieuwe oorlog gericht, maar onze jeugd was nog niet genoeg geschoold, wij konden te weinig uitrichten tegen de sociaaldemokratische leiders, die liever met de reacties samengingen dan met ons. Op allerlei manieren werd een eenheid van actie tegengewerkt. Op een kadervergadering van de Dusseldorfsje jeugd zei 'Teddy', Ernst Thälmann, tegen ons: 'Jullie denkt toch niet dat het vanzelf gaat? Jullie voorbeeld moet anderen overtuigen. Er is taai werken voor nodig, en geduld en een goed inzicht. Wat hebben jullie gelezen?' Weinig hadden wij gelezen,

zo goed als niets, alleen Emil, die nu de partijvertegenwoordiger in de jeugd was, en Toni konden hierover meepraten. Maar Toni had met het ook te druk met het praktische werk, hij had geen tijd om te lezen. Was de praktische ervaring niet de beste les van allemaal? De werkelijkheid was altijd beter dan boekengeleerdheid. Maar hier stond Thälmann, een havenarbeider in een schipperstrui, die nog veel meer praktische ervaring dan wij had en die toch de theorie beheerste. Hij was een echte leerling van Lenin, hij had geleerd om uit de lessen van het verleden de juiste conclusies te trekken. En hij sprak zo eenvoudig dat iedereen hem kon begrijpen. Wij waren trots op hem en wij hielden van hem. Hij zei: 'Waar moeten wij onze toekomstige kaders vandaan halen, als het niet uit jullie rijen is, de arbeiders jongens en meisjes die getoond hebben wat zij kunnen? Zonder een bolsjewistische partij, die in de bedrijven verankerd is, kan de arbeidersklasse niet overwinnen. In het Roergebied weten jullie zelf hoe sterk de trusts en concerns zijn. Al vechten zij ook onder elkaar, en met de Fransen en de Engelsen om de vetste kluiven, net als een troep wolven trekken zij uiteindelijk toch altijd één lijn tegen de arbeidersklasse. En de werkers, de werkende jeugd moet één lijn trekken tegen deze misdadigers.'

De Fransen en de Engelsen hielden in die tijd het Roergebied bezet. In de werkplaats van mijn vader waren engelse officierspaarden ondergebracht. In de grote fabrieken liepen buitenlandse controleurs voor de herstelbetalingen. Zo konden de Thyssen's en de Krupp's doen alsof zij ook oorlogsslachtoffers waren, in werkelijkheid waren hun winsten nog nooit zo groot geweest als in de afgelopen jaren.

Eerste huwelijksjaren

Een paar jaar later, toen Toni en ik lid van de KPD waren, zei Emil tegen mij: 'Kom vanavond met Toni bij ons. Er zijn nog meer funktionarissen en Thälmann geeft ons instructies.'

Toni en ik waren de eersten. Het regende zo hard, dat je bijna niet over straat kon gaan. Käte, de oude moeder van Emil en Ellie, was heel vroom opgevoed; het heeft een tijd geduurd voordat zij zich verzoende met de politiek van haar kinderen. Zij was in de keuken toen Ted binnenkwam, groot als een Herkules, met een blauwe broek aan en een schipperspet op zijn hoofd. Toen hij met zijn pijp in zijn mond aan tafel zat, kwam Käte en begon uit te varen: 'Man, je kunt je voeten ook wel es een beetje beter schoon maken, je hebt alles nat gemaakt!' Wij begonnen allemaal te lachen en Teddie pakte Käte om haar middel en draaide met haar de kamer rond. 'Käte, zet nou eens een van je lekkere bakjes koffie,' zei Emil, 'Voor Teddie Thälmann en voor ons.' 'Wat zeg je Emil? Thälmann, waar is die dan?' 'Die heeft toch net met jou gedanst!'

Käte moest toch het laatste woord hebben. 'Het kan me niet schelen, Thälmann, al ben je nog zo'n grote kolos, maar je voeten maak je schoon!'

Ted kwam weer aan tafel zitten. Naast ons stond een klein tafeltje met een schrijfmachine voor onze sekretaris. Eerst vertelden wij onze moeilijkheden en toen legde hij ons uit hoe wij het werk het beste konden aanpakken. Het belangrijkste was om altijd te zorgen dat alles werd uitgevoerd zoals het was afgesproken, zei hij. In Dusseldorf hadden wij zes distrikten en in elk distrikt een aantal afdelingen met een afdelingsleider. Toni moest in ons distrikt het werk verdelen en controleren, elke avond van half 7 tot half 10 maakte hij zijn rondgang door de afdelingen en ging op huisbezoek als er klachten waren. Zo kon er niets vergeten worden en er was altijd een goede verbinding tussen de afdelingen en het distrikt. Zo moest het overal gaan, zei Ted.

Twee dagen later hadden wij een ledenvergadering in twee grote zalen, met Ted als spreker. Er ging enthousiasme van hem uit, veel hoop en nieuwe kracht. Na afloop zat hij gewoon in hemdsmouwen een pot bier met de kameraden te drinken en ondertussen wees hij ons als een vader op onze fouten. Een week bleef hij bij ons. Wij hebben in die tijd veel leden gewonnen, Toni en Emil werkten dag en nacht. Emil was verantwoordelijk voor de krant en Toni hielp hem na zijn werk in de afdelingen. Er werden openbare vergaderingen belegd met muziek en deklamatie en bal na afloop. Van huis tot huis hoorde je over Thälmann spreken.

Het fascisme versterkte zich, de Jonge Garde werd verboden. Toch werd de krant uitgegeven, onder een andere naam. Schupo's stonden op de hoeken van de straten en drongen de huizen binnen, de jongens werden gefouilleerd en op de politieposten mishandeld. 'Rood zwijn – kommunistische hond - vervloekte honden,' heette het daar. De SA marcheert, de ramen gaan open, emmers water en bloempotten vallen naar beneden, er wordt geschoten, overvalwagens jagen door de straten. De kranten stonden vol over kommunistische terreur, velen geloofden het en werden bang voor ons. In de bedrijven zaten spionnen, die hun eigen kollega's verrieden. Wij werkten nu in kleinere ploegen, als er bedrijfsvergaderingen waren stonden de beste kameraden op wacht.

Thuis had ik mijn werk volbracht, de kinderen waren nu groot en een steun voor mijn moeder.

Twee en een halfjaar was ik met Toni verloofd geweest en nu wilden wij trouwen. Ik durfde niets tegen vader te zeggen, want er was nergens een woning te krijgen en hij zou me op staande voet op straat hebben gezet. Op de afgesproken dag sloot ik de winkel voor een paar uur, Toni vroeg verlof op zijn werk en wij gingen naar het stadhuis om te trouwen. Ik was tweeëntwintig en hij vieren-twintig. Het was wasdag, toen ik terugkwam zette ik mezelf aan de was net als altijd.

Een paar maanden later, in 1926, slaagden wij er in om een grote zolderkamer te huren, tegenover de gevangenis van Ulm. Vier weken daarna kwam Toni zonder werk. Onze inkomsten waren 60 mark per maand, de huur was 25 mark en zo bleef er net genoeg over om 8 dagen van te leven.

Op een zondag stuurde mijn moeder de tweeling op visite, om te vragen of het mij goed ging. Voor ons laatste geld kocht ik wat gebak. 'Mama vraagt of je niet genoeg te eten hebt,' zei Bini. 'Zij vindt

dat je zo mager wordt.' 'Mij gaat het best,' zei ik. 'Toni is wel werkloos, maar hij verdient er elke dag wat bij.' Een andere keer zei moeder, dat ik een heel andere man had kunnen krijgen, maar dat ik liever een arme werkloze had genomen. 'Kom toch thuis,' zei zij. 'Dan heb je tenminste brood en iets warm te drinken. Geef je meer om zo'n vreemde kerel dan om mij?' 'Ja,' zei ik. 'Het is mijn man.'

Toni en ik werkten altijd hand in hand, wij hadden nooit ruzie, nooit heb ik spijt gehad dat ik met hem getrouwd ben. Moeder wist niet wat kameraadschap was, zij had het nooit gekend. Het was koud, al was het pas oktober, en wij hadden niets te stoken. Toni zocht kolen op straat achter de kolenwagens en aardappels onder de wagons bij het station. Ik kon een paar keer wat verdienen met wassen. Maar toch ging het zo niet langer, wij hadden altijd honger. Misschien was er in Holland meer werk, Toni was Nederlander. Hij ging naar het Nederlandse Consulaat en vroeg of zij hem wilden helpen om werk te vinden. Op een dag kon hij op het Consulaat komen om reisgeld te halen voor onderzoek bij de Staatsmijn Hendrik. Als hij goedgekeurd werd zou hij daar werk krijgen. Ik wachtte een dag en een nacht op hem - eindelijk kwam hij aanzetten, om 4 uur in de ochtend. 'Ik heb wat voor je meegebracht uit Holland,' zei hij. 'En ons worst en 10 sigaretten.' Hij had werk gekregen. Wat was ik blij dat hij terug was! 'Maar Toni waar ben je zo lang gebleven?' 'Dat zal ik je vertellen,' zei hij. 'Ik wou iets voor je meebrengen en daarvoor moest ik busgeld uitsparen. Toen ben ik vanaf Palembang over de hei gaan lopen en na zes uur merkte ik pas dat ik verdwaald was. Anders had jij nu geen worsten sigaretten, dat was mij wel 6 uur lopen waard.' Zo was Toni. Over veertien dagen moest hij beginnen. Hij wou dat ik zolang bij mijn of bij zijn moeder bleef, tot hij een woning had. Ik zei ja, maar ik dacht er niet over om achter te blijven. Kort voordat hij weg moest ging ik naar het Consulaat en vroeg of zij voor mij een pas wilden uitschrijven. Ik pakte twee pannen, een paar kopjes en een gewatteerde deken in een bundel, de rest moest opgeborgen worden. De 16e november 1926 vertrokken wij samen naar Limburg.

Op het Consulaat hadden zij gezegd dat er woningen genoeg waren. Wij gingen eerst naar de mijn Hendrik en toen naar het woningbureau Emma. Daar zei men dat er 157 gezinnen vóór ons waren ingeschreven. De hele dag, tot 's avonds 9 uur, liepen wij op zoek naar een woning. Eindelijk ontmoetten wij iemand in een café, die zei: 'Ik geloof dat mijn zuster in Brunssum nog een kamertje heeft.' Wij er naar toe. Het meubilair bestond uit een oud houten ledikant met een dunne strozak en één deken, een klein rieten tafeltje, een stoel, en geen kachel. De huur was f 5,50 per week, maar we moesten het wel nemen, er was niets anders.. De eerste week moesten we vooruitbetalen, toen hadden we nog 1 gulden en 4 cent over om acht dagen van te leven. In die tijd kreeg je geen voorshot op de mijn.

Ik haalde 1 brood, 1 pakje thee, 1 pakje margarine, een half pond bloedworst, 5 cent beentjes, 1 ons vermicelli. Zouden we het daarop acht dagen uithouden? Zou mijn moeder toch gelijk krijgen, toen ze zei, dat ik nog wel eens naar huis zou komen om genoeg te eten? Nee, wij moesten volhouden en de moed niet verliezen.

Beneden woonden rijke mensen, het huis was hun eigendom en in de buurt hadden zij nog een groot café. Op een dag kwam de vrouw boven en vroeg: 'Hebben jullie niets te eten?' 'Nee juffrouw', zei ik. 'Maar we voelen de honger niet meer en water is goedkoop.'

'O ja? Dan zal ik eens wat voor jullie halen!'

Zij ging naar beneden en kwam terug met een biet en twee grote winterwortels. Zodra zij weg is en Toni hoort dat zij de buitendeur opendoet, maakt hij het raam open en plof! plof! daar vallen de biet en de wortels in stukken voor haar voeten op de grond. De lieve god zou ons aan eten helpen, had de vrouw gezegd, als wij maar veel zouden bidden, en nu kwam de zegen voor haar van boven neer, vlak voor haar huisdeur. De vrouw raapte netjes alle stukken op en liet niets meer van zich horen. Toen zij met haar man in de auto weg was haalde ik wat kleine varkens aardappels van beneden, of een emmer schlam en 's nachts van het land boerenkool. Een kachel hadden wij nu ook, een oud verroest fornuisje om varkensvoer op het land te koken, dat ik ergens gevonden had.

Toni had nog geen mijn kleding, hij moest met zijn lage schoenen aan onder de grond. Op een dag kwam hij maar niet thuis, ik was vreselijk ongerust. Eindelijk zag ik hem in de verte aankomen, maar erg langzaam. Toen stond hij lachend in de deur met een schoen aan zijn voeten en van de ander alleen nog maar het bovenleer. Wat moesten wij nu beginnen? Zo kon hij de mijn niet in. De volgende week betaalden wij geen huur, maar als wij over veertien dagen niet het dubbele betaalden moesten wij er uit. Als vooruitbetaling kreeg Toni per week f 15,-, toen de schoenen gekocht waren en de huur betaald hadden wij voor de kerstdagen nog maar 30 cent in huis. Op kerstavond kwam Toni met een arm vol groene takken thuis, hij was vrolijk zoals altijd, maar ik zei niets, en dat was erger dan dat ik geklaagd had. Ik liet hem alleen eten, terwijl ik zat te naaien, wij verwachtten ons eerste kind en ik had het gevoel dat ik mijn tranen niet meer zou kunnen tegenhouden als ik één woord zei. Hij hield het een paar uur uit en toen ging hij weg. De hele nacht bleef de plaats naast mij in bed leeg. Hij kwam pas tegen de ochtend terug, ik schrok toen ik hem zag, zo verwilderd zag hij er uit.

Na de eerste grote loondag op 7 januari ging het beter. Met Pasen kwam er bericht dat wij een woning kregen. Maar door al de ellende moest ik twee maanden te vroeg bevallen, mijn kleine meisje woog maar 2 pond en 100 gram. Na twee en een halve maand in het ziekenhuis te hebben gelegen kwam ik thuis, in ons eigen huis, met mijn kind. Wat was ik gelukkig!

Twee jaar later werd ons tweede kind geboren, een gezonde jongen.

In de hele streek om Brunssum is bos en hei. Een groot verschil met het Roergebied, waar de fabrieksschoorstenen, de koeltorens en de gashouders kilometer na kilometer boven de huizen uitsteken. Daar hangt altijd een gele nevel, die de zon rood kleurt. Toen Toni in Hamborn werkte kon hij zondags nergens naar toe. Er was nergens iets groens, en juist mijnwerkers, die ondergronds werken, en de mannen bij de smeltovens, die de hele dag zwavel en fosfordampen inademen, hebben extra behoefte aan de vrije natuur. Hun vrije tijd konden zij doorbrengen in hun kosthuis, waar zij in kooien boven elkaar sliepen, naast teringlijders en geslachtszieken, en 's nachts konden zij jacht maken op de wandluizen. Als Toni hier een vrije zondag had trokken wij er op uit met de kinderen en een paar vrienden om de middag buiten door te brengen. Wij namen brood en vruchten mee, er werd gezongen en gepraat, en de kinderen speelden in de hei.

Zondagsavonds kwamen de kompels altijd bij elkaar. Als het mooi weer was zaten zij buiten voor de deur of op het pleintje, met hun knieën opgetrokken en hun achterwerk op hun hielen. Zo konden zij het uren uithouden. Zij praatten over het nieuws in de mijn. 'Hé Lud, in wat voor pijler werkje?' 'Godverdomme, laat ik je zeggen 50 centimeter hoog, de hele sjicht op je buik schavelen. Wil je iets drinken dan moet je op je rug gaan liggen.' 'En jij, Neerford?' 'De mijne is 38 centimeter. Ik heb haast geen buik meer en geen achterwerk, geen gevoel in de armen, op een schuppe gaat 50 kilo en dan maar scheppen!' 'En jij, Toni?' 'Ik ben in de schacht aan het bouwen, stelen zetten, heel gevaarlijk, en oppassen dat de hele rotzooi niet instort.'

In het eerste jaar dat Toni in de mijn werkte, in 1927, begonnen op een dag de sirenes te huilen. Alle vrouwen liepen naar de ingang. 'O gottegot mijn man heeft sjicht - De kompels zijn ingesloten - Gas, instorting, ontploffing - Wat is er gebeurd? - Is mijn man erbij? - O god mijn vijf arme kinderen - O moeder onze oudste - Ach ik ben pas getrouwd -' De reddingskolonne werkte met man en macht, maar alle ingesloten mijnwerkers kwamen dood haar boven. Zestien kompels moesten het leven laten. Het hele dorp was tegenwoordig bij de begrafenis.

Toen onze Bart vier jaar was probeerde hij al zijn vader na te doen. Eens stak hij het pijpje van Toni in zijn mond en zei tegen mij: 'Ja, adé vrouw! Vader gaat werken.' 'Adé vader, breng je geld mee naar huis?' 'Ja moeder.' Een paar uur gingen voorbij toen ik bemerkte dat mijn kleintje er niet was. Met alle man gingen wij op zoek. Op een van de smokkelwegen naar Duitsland zagen wij heel in de verte iets kleins lopen. Ja hoor, het is onze Bart, met het pijpje nog in zijn mond, zijn broek vol, en het gezicht nat van de tranen. Hij snikt: 'Mama, mama ik heb geen werk gekregen!' Ik deed of ik boos was, maar ik was gelukkig omdat ik mijn jongetje terug had.

Een andere keer was het bijna donker en onze twee waren niet te vinden. Toni zocht buiten, hij hoorde twee stemmen. 'Papa, pap!' 'Waar zijn jullie?'. De stemmen kwamen van boven. In een boom hadden zij een stuk kippegaas vastgetimmerd, een bos gras erin gelegd en daar zaten zij naast elkaar. 'Komen jullie eens gauw naar beneden!' 'Pap, wij zijn kippen. Tuk-tuk-kok-kok-ei, en Bartje legt de eieren, papa.' Toni klom naar boven en daar lagen de eieren in het nest, een paar eierkolen. Zulke dingen deed Greet. Als zij 's ochtends een schone jurk aan had, was hij meestal 's avonds gescheurd en vuil. Eens waren zij aangekleed om met mij uit te gaan. Terwijl ik bezig was om me te verkleden dacht ik: Waarom blijven de mensen toch voor het huis staan te lachen? Ik haastte mij naar beneden en daar zaten Bartje en Greet op de stoep, maar je zag niets anders van ze dan twee paar glimmende ogen, zo zwart waren ze. Zij hadden alleen maar in de kolenschuur gespeeld. Ik riep Toni en zei: 'Kom eens kijken wat er gebeurd is!' Hij brulde van het lachen, ha-ha-ho-hoooo! 'Ja Toni, dat zijn jouw kinderen.' 'De jouwe niet!' 'Ik ben vroeger niet zo geweest.' 'Ik ook niet.' 'Ja moet je jouw moeder eens horen!' 'Ja moet je jouw moeder eens horen!' Enzovoort.

Tegenover ons huis was een oude bruinkoolput, 's ochtends om vier uur zag je de nevel er uit opstijgen. Een mooi gezicht, maar later is hij gedempt, om het malariagevaar. Daarachter was een heuvel, met hei begroeid, als ik daarop stond en in de richting van Dusseldorf keek, moest ik dikwijls aan mijn kameraden denken. De vrienden uit je jeugd zijn de vrienden die je nooit vergeet. Ellie schreef dat de SA steeds brutaler optrad, maar dat zij geen succes hadden omdat iedereen wist dat het moordenaars waren. De partij versterkte zich, schreef zij, nog een paar jaar en de fascistten zouden geen kans meer hebben. Maar ik herinnerde mij de gezichten van de mannen van Krupp in het wijnhuis en ik had een gevoel dat een onheil dreigde. Soms zie je zo iets beter op een afstand dan wanneer je er middenin zit.

Maar dan probeerde ik het weer te vergeten. Hier konden wij met hard werken een veilig bestaan voor onze kinderen opbouwen, zij zouden een beter leven krijgen dan wij hadden gehad. Om mij heen vlogen kleine bruine bijen in de paarse hei, in de verte hoorde je de kolen treintjes rijden op de hoge afvalbergen, van elke mijn kende ik de luchtschachten en de schoorstenen, onder ons huis liepen de gangen door tot aan de duitse grens. Hier voelde ik mij thuis en ik hoopte dat we hier altijd zouden blijven. Om 11 uur zag je de middagsjicht voorbijkomen en je riep: 'Glück aufkompel!' 's Zomers waren de avonden te mooi om te gaan slapen, ik zat buiten voor het huis en als Toni kwam liepen wij nog een eindje om. Hij had geen rust om stil te zitten, altijd trok hij er op uit, altijd was hij bezig. De sociale verzorging in de mijn was heel slecht. Hoeveel mijnwerkers kregen geen stoflongen? De eerste jaren merkte je het niet, tot het te laat was en geen genezing meer mogelijk was. Heel veel trouwe kompels zijn een verschrikkelijke dood gestorven. Nu, twintig jaar later, is er veel verbeterd, er worden voorzorgsmaatregelen genomen en maskers gedragen. Maar wie heeft daarvoor gezorgd? Toni en zijn kameraden in de bond, die zich niet met mooie praatjes lieten afschepen.

Übach over Worms (L.) 1933

Zes jaar heeft Toni in de mijn gewerkt, toen werd hij ontslagen. Zonder opgave van redenen, maar iedereen wist wat de reden was. Als iemand als kommunist voor de rechten van de arbeiders opkwam, ging hij er uit. Zo trachtten zij de strijd voor verbeteringen in de mijn te verlammen.

Wie niet meer in de mijn werkte moest uit zijn woning. Na lang zoeken kregen wij een paar kamers in een oud huis in Übach over Worms, niet ver van onze eerste woonplaats. Op een dag kwam de rector op bezoek. 'Goeiendag meneer. Is uw vrouw thuis? Ik kom eens praten over de kinderen. Het meisje moet nu toch naar school, stuur haar bij ons op school en U krijgt werk, dat beloof ik U.' 'Door jullie wil ik niet aan werk komen,' zei Toni. 'Jullie steun heb ik niet nodig. Ik heb zelf een paar gezonde armen en benen en ik zal zonder kerkelijke hulp door het leven gaan.' Toni wees hem op allerlei dingen die niet in de haak waren, en tenslotte zat de rector zo in het nauw dat hij niets anders wist te zeggen dan: 'Ja meneer, dat is wel zo, maar ik ben zielszorger...' 'Zielszorger?' zei Toni. 'Maar mijn ziel heeft nog nooit een pak of een paar schoenen versleten en mijn lichaam wel.' Toen waren zij uitgepraat.

Later overleed een broer van Toni, die in een ander dorp woonde. Zijn vrouw kon geen plaats voor hem op het katholieke kerkhof krijgen, al deed zij nog zo haar best want zij was katholiek opgevoed. Toni wou haar helpen en daarom ging hij naar de rector om te vragen hoeveel een plaats op het kerkhof kostte. De rector zei: 'Ik weet wat het kost, meneer, maar voor U is het niet te koop, al was U miljonair!' Dat was zijn naastenliefde.

Op een dag hoorde ik Greetje en Bart 's ochtends vroeg praten. 'Greet!' 'Wat is er Bart?' 'Moet je eens luisteren, Greet, ik heb iets gedaan met een paar andere jongens. Wij zijn in de katholieke kerk geweest, de rector stond bij een aardappelveld te bidden voor regen en goeie oogst. Twee jongens bleven buiten staan en wij hebben in de kerk de kaarsen uitgemaakt. Kijk Greet, hele dagen branden de kaarsen en ze zijn zo duur. De kerk is rijk genoeg, maar de arme mensen moeten ze betalen.' Ik vertelde het aan Toni. Bartje moest 's avonds bij hem komen. 'Dat mag je niet doen, Bart. Weet je wel dat de politie je daarvoor kan halen?'

De jongen was niet bang. 'Ja pap, dan ga ik ook, als jij mij maar eten brengt. Dan zal de rector niet meer bij arme mensen geld halen.' Geef de jongen eens ongelijk! Hij was zes jaar en begreep toch al iets van het leven.

Toen ons laatste spaargeld op was kocht Toni een kleine slijpsteen voor 75 cent en ging daarmee de boer op. Eens kwam hij bij een rijke boer. 'Hebt U wat te slijpen?' 'Ja,' zei de boer, 'een bijl. Wat kost dat?' 'Twintig cent,' zei Toni. Hij maakte zijn slijpsteentje op de fiets vast, terwijl hij bezig was kwam de boer naar de weg en zei: 'Man, waar heb je dan je slijpparaat?' 'Och boer, dat zit toch op de fiets!' 'En met dat knikkertje wil je zo'n grote bijl slijpen?' 'Zullen we wedden, boer, om een paar dikke boterhammen?' Toni had een vijl bij zich en het duurde niet lang of de bijl was in orde.

Eens was hij in een klooster om scharen te slijpen toen een schaar stuksprong. Hij soldeerde de stukken aan elkaar en kreeg nog een dubbeltje ook. Een andere keer was hij een hele dag onderweg en had nog niets verdiend. Hij kwam bij een schatrijke boer, waar de dakgoot stuk was. 'Er zitten drie gaatjes in,' zei de boer. 'Kun je hem maken?' Toni ging kijken en toen hij terugkwam zei hij: 'Dat kost een heleboel soldeer, er zitten zeker tien gaatjes in. Voor twee gulden kan ik hem maken.' 'Een gulden en zeventig cent.' 'Goed, maar dan eten erbij.' Hij kreeg een grote vlaai en nog brood en zijn geld, dus die dag had hij behoorlijk verdiend. In diezelfde tijd was Gitje bij ons op bezoek en zij ging graag met Toni mee. Later vertelde zij mij dat zij nog nooit zo'n plezier had gehad als toen zij met Toni de boer op ging.

Maar het gebeurde dat hij dagenlang niet genoeg verdiende om brood te kopen, zo kon het niet verder gaan. Toen hij eens een paar gulden bij elkaar had ging hij naar Scherpenzeel om te smokkelen. Met een vriend kocht hij twee kisten margarine en hij probeerde ze over de grens te krijgen. De ene avond lukte het niet en daarom verstopten zij de kisten in een stromijt. De volgende dag kropen zij

heel voorzichtig op handen en voeten door een wei vol met paarden- en koeiendrek en toen zij bij de stromijt kwamen waren de kisten verdwenen. Zo eindigde Toni zijn smokkelaffaire.

Toni was een prachtige kameraad, je leefde elke dag weer met hem mee, en tegelijk was hij ook een groot kind. De dag voor mijn verjaardag kwam hij stilletjes thuis en verstopte iets onder het bed; de volgende morgen lag het pakje voor mij op tafel. Ik maakte het open, het was een pracht zomerjapon, maar maat 40. Nu was ik geen poppetje, mijn maat was 46, dus Toni moest hem weer meenemen om te ruilen. Toen hij terugkwam zei hij: 'Kijk eens, nu heb ik de goeie maat, is hij niet prachtig?' Ik schaterde het uit en zei: 'Prachtig Toni, heerlijk, man! Wat heb jij een goeie kijk op de maat!' Zijn ogen glinsterden van plezier. Het was een japon voor oude dames van 70 of 80 jaar, maar ik heb niets tegen Toni gezegd en ben hem de volgende dag zelf in Heerlen gaan ruilen. Zo was mijn man, onze Toni.

Ons huis was altijd vol kameraden, iedereen mocht Toni graag. Toen wij er pas woonden was er geen partij-afdeling. Langzaam maar zeker leerden wij de mensen kennen, een kleine groep kwam bij elkaar, de eerste besluiten werden genomen. Waarmee moesten wij beginnen? Wij zochten contact met Heerlen en omstreken, gaven een kranje uit, gingen leden werven. Er werd een klein bestuur gekozen, er werden bijeenkomsten gehouden. Het ging, alles gaat als je maar wilt. Met de tijd kwam een goede vaste groep tot stand, ieder deed een deel van het werk, de samenwerking was uitstekend. Maar de mensen in het dorp werden tegen ons opgestookt, zij gingen ons uit de weg, hun kinderen mochten niet met de onze spelen. Zo werd het hoe langer hoe moeilijker voor Toni om werk te vinden. Weer hadden wij met de kerstdagen nog maar 25 cent in huis, daarvan kocht ik 1 liter petroleum en 1 pakje margarine, aardappels hadden wij van het land. 'Stille nacht, heilige nacht! Wie heeft ons in de ellende gebracht?' Veertien dagen later was er opeens werk in de heidemaatschappij. Bosgrond uitrooien voor een gulden twintig per roe, dus voor een weekloon van 17 tot 19 gulden. Niet veel, maar net genoeg om te leven.

Wij hadden geen geluk, een paar weken later werd het 1 gulden per roe, en nog later 80 cent. De mannen kwamen met de hele week hard werken nog niet eens aan het steungeld toe. Op een middag bracht ik Toni zijn eten. Een piekfijne auto stond langs de kant van de weg en een meneer liep door het moeras terwijl hij met twee handen zijn broekspijpen optrok om ze niet vuil te laten worden. Ik bleef staan, Toni en de anderen waren hard aan het werk. Opeens zag Toni wie daar aankwam en hij liep met zijn schop in de hand naar hem toe.

'Hoe is het?' vroeg hij.

'Krijgen wij ons oude loon terug, een gulden twintig per roe, of niet?'

'Wacht maar rustig af' zei de man. 'Vanavond is het uitbetaling. Als jullie een tientje in je loonzakje krijgt is het voor jullie nog te veel.'

Toni pakte zijn schop en wou de man de hersens inslaan. Zijn vrienden hielden hem vast, en allemaal gooiden zij het werk neer. 's Avonds werd Toni ontslagen. De volgende dag stonden er grote stukken in de krant over de wildeman, die bijna een moordenaar werd. De anderen gingen weer aan het werk voor een loon van f 1,- per roe, door Toni hadden zij een hoger loon gekregen.

Voor Toni was het een harde slag, maar hij legde mij zelf uit dat het kwam omdat de meesten niet georganiseerd waren. Zij waren bang gemaakt en zij hadden geen vertrouwen in hun eigen kracht. Ik zei dat ik blij was dat hij het gedaan had. 'Wij komen er wel. Wij hebben nog aardappels bij de burens in de kelder en met wat zout is dat een feesteten.' Zo probeerde ik hem moed in te spreken, maar het viel mij ook zwaar, want van aardappels alleen konden de kinderen niet leven. In dit vrije land kon een man overal geboycot worden omdat hij kommunist was, de rijke menen waren vrij om Toni en zijn kinderen uit te hongeren, zonder dat iemand daar iets tegen deed.

Alleen zo nu en dan had Toni nog een karweitje.

Het was 1933, drie jaar geleden hadden een miljoen Duitsers op Thälmann gestemd en als er nu verkiezingen waren zouden het er meer zijn. Het aantal stemmen op de nazi's liep achteruit, zij staken de Rijksdag in brand om nieuwe toevoer van kapitaal uit het binnen- en buitenland te krijgen. Het stonk in Duitsland.

Op een zaterdagmiddag was ik mij aan het baden toen er geklopt werd. Ik riep: 'Wacht even, dan maak ik de deur open.' Voor de deur stond Emil, onze kameraad uit Dusseldorf. Zonder iets te zeggen kwam hij binnen en deed de deur dicht. 'Wat is er gebeurd?' 'Ik moest vluchten, de kogel stond me te wachten. Laat me binnen, help me, Trude! Waar is Toni?' Dat was de eerste emigrant. Na hem kwamen telkens kameraden van de Jeugd en van de partij, ook vrouwen en meisjes, elke week 10 à 17 mensen, die wij verder hielpen naar Amsterdam, België, Frankrijk. Velen moest ik zelf uit Duitsland halen. Emil is al die tijd bij ons gebleven, drie en een halfjaar, hij heeft onze armoede gedeeld, het middageten zonder vet, brood zonder boter, koffie zonder melk. Tot de fascistten in Spanje naar de macht grepen, toen was hij een van de vrijwilligers die zich opgaf om de demokraten te helpen.

Iemand bracht mij op het idee om een klein bibliotheekje te beginnen met duitse boeken. Onder de buitenlandse mijnwerkers zijn er veel die Duits lezen. Ik ging met onze paar laatste guldens op weg, tot Palenberg lopen en verder met de bus naar Dusseldorf. Daar slaagde ik er in om op de markt en in een paar kleine winkeltjes een koffer vol romannetjes en avonturenverhalen te kopen. Laat in de nacht kwam ik thuis met mijn zware koffer en vertelde Toni wat ik gedaan had. 'Wat denk je, Toni, voel je er voor om met boeken op stap te gaan?' De volgende dag pakte hij zijn fiets, bond de koffer op de bagagedrager en ging op zoek naar klanten. Het ging goed. Elke week kochten wij een paar oude boeken er bij en toen wij de eerste 20 gulden gespaard hadden ging Toni op de fiets naar Amsterdam om Hollandse boeken in te kopen. Op één dag reed hij van Limburg naar Amsterdam en 's avonds weer terug. Niets was hem ooit teveel. Als het bij ons in de buurt was ging ik dikwijls met hem mee. Eens kwam een Pools vrouwtje naar buiten en klaagde dat haar man niet meer bij haar kwam, nu hij boeken van Toni kreeg. Toni deed alsof hij heel ernstig over het probleem nadacht, toen bood hij haar een boekje aan om zelf te lezen terwijl zij op haar man wachtte, maar het hielp niet want zij kende geen Duits en zij wou ook niet lezen, zij wou haar man. Bij een andere klant stonden zeker nog tien Vlaaiers, die over waren van een feest, het water kwam ons in de mond. Toni zei dat zij voor een week lang drie boeken mochten houden in ruil voor een Vlaai en met de koek onder mijn arm gingen we verder. Je beleefde van allerlei, maar het verheugendste was dat wij eindelijk geregeld werk hadden.

Er liepen steeds meer Duitsers en ook Nederlanders met hakenkruizen rond. Eens stuurde Toni mij met boeken naar de bureaus van een familie, waar de vorige avond een NSB-vergadering was geweest. Toni met vier andere kameraden was er in de loop van de avond binnengedrongen. Zij hadden hun gezichten onherkenbaar gemaakt en na een vechtpartij de NSB'ers een voor een door het raam naar buiten gegooid. De vrouw vertelde verontwaardigd: 'Moet U eens horen - Hiernaast was een bijeenkomst en vier of vijf kerels hebben de mannen door het raam gesmeten. Het waren van die opscheppers, je weet wel. De ene had een pakkie aan en die hebben ze 'n broek uitgetrokken en in zijn onderbroek naar huis gestuurd. De volgende dag vonden ze de broek in de wei.' Ik deed natuurlijk alsof ik er niets van afwist, maar ik zei wel dat ze dan ook maar niet in dat soort pakjes hier moesten komen. 'Dat vind ik ook,' zei zij haastig. Zij had vroeger altijd op goeie voet met haar bureaus gestaan, en dat zouden de mensen in deze tijd verkeerd kunnen opnemen.

Nu ging het er om, hoe wij het materiaal dat in het buitenland gedrukt werd, naar Duitsland moesten krijgen. Meer naar het noorden ligt een groot bos op de grens tussen Limburg en Duitsland, daar waren oude emmers en ketels de schuilplaatsen voor het materiaal. 's Nachts kwamen Duitse kameraden het afhalen en stuurden het naar Dusseldorf, Bonn, Duisburg, Keulen. Soms kwam Ellie over de grens, met berichten en aanvragen om hulp, en eens in de week was het mijn beurt om te reizen. Ik naaide twee hemden tegen elkaar, daartussen werd het materiaal gestopt, dan een korset er over en op reis. De ene week hier naar toe, de volgende week ergens anders. Wat heb ik dikwijls een angst uitgestaan! Als er op mijn hoteldeur werd geklopt dacht ik wel eens: 'Nu hebben ze je, dat is de Gestapo. Als het deze keer goed afloopt doe ik het nooit meer.' Maar altijd ging ik weer, ook om emigranten te halen. Vier jaar lang heb ik dat werk gedaan. Het vergde heel wat van je zenuwen, maar als het moest zou ik het weer doen. Toni was steeds in de weer om de bibliotheek uit te

breiden, hij was nu zo ver dat hij ook goede boeken kon kopen en elke week een aantal kranten. 's Ochtends vroeg ging hij op weg met zijn bakfiets en 's avonds kwam hij pas weer terug. Ik leerde inbinden, plakken, kaften en onze kinderen werkten met ons mee. Met negen jaar konden Greet en Bart kant en klaar een boek inbinden, met zeven jaar kon Bart banden plakken en een fiets lakken. Zij gingen alletwee op de fiets naar de klanten in andere dorpen en het was verbazend zo verstandig als zij waren. Eens kwam ik met Greetje bij Ellie, in Dusseldorf. Ellie was toen nog nooit bij ons in Limburg geweest. Er zat een neef van Emil, die sprekend op hem leek. Greetje zei: 'Kijk eens mama, die man lijkt op onze oom Frits als hij geen pet opheeft.' Frits was de naam die Emil had aangenomen toen hij emigreerde.

Om haar op de proef te stellen zei Ellie: 'Greetje, je krijgt 20 groschen om wat lekkers te kopen als je me vertelt wie die oom Frits is?'

'Och tante, dat is een oude man en die woont een heel eind bij ons vandaan,' zei Greetje. 'Niet mama?' 'Je bent een lieve schat,' zei Ellie. 'Als ze allemaal zo waren was er geen verraad.'

Was het maar zo, dan waren de gevangenen en de kampen niet vol geweest. Uit egoïsme en lafheid werd verraad gepleegd, de enige manier om het werk te beschermen was om ernooit over te praten, en ook dat was nog niet voldoende, want er waren mensen die er hun werk van maakten om onze mensen te verraden en die zorgden dat zij zelf niet ontdekt werden. Op dat soort verraad waren wij niet voorbereid.

In Spanje brak de burgeroorlog uit. Al onze emigrantenjongens gaven zich vrijwillig op om tegen de fascistten te vechten, ook Emil, onze beste kameraad. Zouden wij elkaar ooit terugzien? Hij vertrok als een van de eersten, veel nederlandse kameraden gingen ook.

Na een lange tijd kwamen de eerste brieven uit Spanje. Maar hoe moesten wij de berichten naar Duitsland sturen, berichten over gesneuvelde en gewonde kameraden, hoe moesten wij geld in Duitsland ophalen voor Spanje? Er zat niets anders op, ik moest dit werk op mij nemen. Elke veertien dagen hield ik bijeenkomsten in het Rijngebied, het geld voor onze Spanjestrijders moest er komen. Voor Toni was het erger dan voor mij, hij moest mij naar Duitsland sturen, terwijl hij veel liever zelf was gegaan. Wij hadden alletwee zoveel te doen dat er weinig tijd overbleef om te praten. Voor de jongens in Spanje werd veel opgehaald en toch was er nog van alles te kort. Zij hadden niet genoeg te eten, niet genoeg medicijnen en verband, geen zeep en te weinig wapens. Het waren onze eigen jongens, die daar moesten vechten tegen goed uitgeruste troepen, Hitler stuurde zijn SS, Mussolini zijn zwarthemden. En de fascistische piloten oefenden zich op de Spaanse burgerbevolking voor de aanval op andere landen. Overdag was ik altijd weg, dan kon ik niets aan mijn huishouden doen, 's nachts moesten 3 of 4 uur slaap voldoende zijn. Nog altijd kwamen er emigranten, waar voor gezorgd moest worden. Een van mijn zwaarste taken was om de doodsberichten naar Duitsland over te brengen. Toni ging geregeld naar België. Daar stond het niet zo goed met onze emigranten, een deel wou weer terug, maar dat ging niet zo gemakkelijk. Wij probeerden het met een jongen van 23 jaar, jonggetrouwd en zijn eerste kindje heeft hij nog niet gezien. Hij kwam bij ons en wij gaven hem instructies: 'We brengen je over de grens, dan ga je naar de Gestapo, omdat je als vermist bent opgegeven, en je zegt dat je op sjouw bent geweest door heel Duitsland. Je zegt dat je geen zin had om te werken en datje altijd ruzie had met je vrouw. In die en die dorpen ben je geweest, daar ziet het er zo en zo uit, 's nachts heb je in schuren en stromijten geslapen,' enzovoort. Een paar weken later kreeg ik een felicitatiebriefkaart van hem voor mijn verjaardag, dus het was in orde gekomen.

Arrestatie en tuchthuiswerk

De 1ste oktober 1937 is het weer mijn beurt om naar Dusseldorf te gaan. Ik slaap bij Ellie, die de vorige week bij ons is geweest, om de volgende ochtend naar een andere wijk van de stad te gaan waar om half twaalf een bijeenkomst zou zijn. Geld had ik al ontvangen, de berichten waren doorgegeven, nu nog alleen deze bijeenkomst en dan dezelfde avond terug naar huis. Toni wachtte op mij. Vijf jaar later wachtte hij nog. Ik heb hem nooit teruggezien.

Een van de kameraden zou mij wegbrengen naar het adres waar de bijeenkomst werd gehouden. Toen wij op het adres kwamen waar wij moesten zijn, zei hij: 'Wacht, ik ga even sigaretten halen.' Tien minuten later werd op de deur gebonsd, twee gestapo's kwamen naar binnen, buiten stond een overvalwagen. Om 1 uur zat ik in de cel, om zes uur had ik al een gebroken vinger. De hele nacht schenen schijnwerpers in mijn gezicht, het was om krankzinnig te worden, ik had zo'n dorst, dat ik uit het water van de WC dronk. De volgende dag een verhoor door drie gestapo's, een had een dikke sleutelbos in zijn hand. Zij wilden een protocol opmaken, maar dat ging niet zo gemakkelijk als zij gedacht hadden. Ik werd weggebracht met een paar bloedende handen en opgezwollen ogen van de slagen met de sleutelbos. Elke dag waren er mishandelingen, na afloop moest ik uren lang staan in de stinkende WC, waar de gestapo's hun behoefte kwamen doen. Ik zou geen schone was krijgen tot het protocol ondertekend was, alles plakte aan mijn lichaam. 's Avonds probeerde ik mijn handen te wassen in de WC. Ik noemde geen enkele naam en ik heb niets verteld over de jongens die zij zochten. Maar hoe wist je wat er nog zou komen, voordat het avond was? Soms voelde ik mij zwak en dan was ik erg bang dat ik toch iets zou zeggen. Op een nacht hoorde ik de sterm van Ellie, uit een cel dicht bij de mijne, huilen en jammeren. Toen wist ik dat zij ook gepakt was. Zij huilde en riep mijn naam. Vijf dagen later was ze dood. Ellie heeft niets verraden. Ze vroegen haar oude moeder, toen zij op bezoek kwam: 'Wil je je dochter zien?' Natuurlijk was zij blij, dat zij haar zo gauw zou zien. Toen zeiden ze: 'Maar ze is dood.' En Käte werd bij de kist gebracht, men zei dat Ellie zich vergiftigd had.

Na vier weken werd ik van het Gestapo-bureau naar een gevangenis gebracht voor een onderhoud met de nederlandse konsul. Hij zei: 'Spreekt U maar vrijuit. Hebt U klachten? Wat zal ik aan uw man schrijven?' Ik vroeg hem om schone was en zei dat ik verder niets te zeggen had, aangezien er ook nog concentratiekampen waren, waar ik naar toegezonden kon worden. Hoe kon ik weten of hij te vertrouwen was? In elk geval kreeg ik vanaf die dag schoon ondergoed. De eerste keer dat Bini schone kleren kwam brengen, mocht ik de vuile niet meegeven, maar ik liet haar de bloedvlekken op mijn jurk zien, zodat zij toch op de hoogte was. Iedere dag werd ik geslagen. Ik sprak mezelf moed in, want er hing zoveel vanaf. Het was beter dat zij één te pakken hadden dan een heleboel anderen.

Na tien weken kreeg ik bericht dat ik voor een proces naar Berlijn, Moabit, op transport ging. Ik zat in Moabit, waar Rosa Luxemburg voor ons jaren van haar leven achter de tralies heeft versleten. Vroeger hadden haar brieven uit de gevangenis ons moed en vertrouwen gegeven. Niet ver van mij af zat Teddy Thälmann in een cel, Teddy die elke dag rechtop en sterk alleen op de binnenplaats liep. Daar heb ik hem voor het laatst gezien. Niemand mocht tegelijk met hem luchten, maar hij gaf ons altijd berichten door en steeds de boodschap: 'Kop op! Wij winnen toch.' Kort voor mijn eigen veroordeling werd het doodvonnis tegen Liselotte Hermans uitgesproken. Wat zou er met Teddy gebeuren en wat stond mij te wachten? Onderweg was ik in acht gevangnissen geweest, van en naar de transporttreinen hadden de mensen langs de weg naar mij gespuwd en met stenen gegooid, een moordenares had het nog beter. Liselotte was een kommunist en een gevaar voor het Derde Rijk. Onverwachts werd zij uit haar cel gehaald, zelfs de bewaakster die haar moest wegbrengen, was er dagen van overstuur. Liselotte had een klein kindje. Zij werd met de bijl onthoofd.

Juli 1938 begon het proces. De aanklacht besloeg 24 getikte pagina's. Hoe kwamen zij aan al die berichten? Was er meer dan één verrader? Ik werd in de beklagdenbank gesloten, met vier agenten om mij te bewaken, toen ik opeens mijn moeder zag zitten met Wiard, mijn oudste broer. Haar ogen keken mij aan en maakten mij nog eens zo sterk. De tweede dag van het proces zei de president dat ik op staande voet zou worden vrijgelaten als ik bereid was om voor het vaderland te werken. Ik zei dat ik geen spion was en dat de gestapo niet hetzelfde als mijn vaderland was.

'Wij hebben U enkele vragen te stellen. U bent aangeklaagd op de volgende punten: hulp aan Spanje, hulp bij grensoverschrijdingen van emigranten, en tenslotte, de zwaarste aanklacht, het houden van vergaderingen en het werken voor de Rode Hulp op Duits grondgebied. Beklaagde, weet u wie Dimitrof is?'

'Nee.'

'Leest u geen kranten?'

'Nee, daar had ik geen tijd voor.'

'Weet u wat de Rode Hulp is?'

'Nee.'

'Kent u de naam van de man, die aan het hoofd staat van het Duitse Rijk?'

'Adolf Hitler.'

'Unser deutscher Führer Adolf Hitler. Zegt u mij dat na.'

'Nee, dat kan ik niet. Ik ben Nederlandse en hij is niet mijn führer.'

Ik werd veroordeeld tot vier jaar tuchthuis, acht jaar eerverlies en het betalen van de kosten van het proces.

De laatste dag van het proces mocht ik even met mijn moeder spreken.

'Kind, kind, ik zie je niet meer terug.'

'Och mama, vier jaar zijn zo om. Denk maar altijd aan mij, dan gaat het mij ook goed.'

Ik schreef haar altijd opgewekte brieven uit het tuchthuis en ik kreeg opgewekte brieven terug, op het laatst dacht ik dat ik me geen zorgen over haar hoefde te maken, maar twee jaar later was mijn moeder dood.

In het tuchthuis zaten moordenaars in gemeenschappelijke cellen, maar de politieke gevangenen hadden eenzame opsluiting (einzelfhaft). Bij bombardementen werden de anderen in de schuilkelders gebracht, maar wij bleven zitten en wij kregen de boodschap dat iedereen, die niet rustig was, onherroepelijk neergeschoten zou worden. In de kerstdagen werd een boom achterin de gang gezet en de bewaaksters begonnen kerstliederen te zingen, wij stonden achter de tralies te luisteren. Toen was het onze beurt om te zingen, maar wij begonnen op de deur te bonzen. Dat hadden wij van tevoren met klopsignalen afgesproken. Wij wilden beter eten, wij wilden ons recht. Er was bezoek, maar niet voor ons. 'Stille nacht, treurige nacht. Wie heeft ons in het tuchthuis gebracht?'

Wij dachten dat wij door het tuchthuis hard werden, dat wij langzamerhand overal tegen konden, maar wij vergaten dat je gedachten en je gevoel in de lange nachten en dagen dat je op jezelf bent aangewezen, juist veel weker worden, omdat je geen contact met de buitenwereld hebt. De eerste tijd is het heimwee en het verlangen naar je man en je kinderen te erg om te dragen. Je bijt in het ijzer van het ledikant om het niet uit te schreeuwen. Maar dan ga je aan je cel hechten, je verliest jezelf in dromen over de vrijheid die eens komt, als de poort voor je zal opengaan, je weet niet meer wat er buiten gebeurt, het is alsof je buiten het leven staat. Vier jaar eenzame opsluiting is erg lang, twee jaar in Lübeck, twee jaar in Jauer bij Liegnitz. In al die tijd heb ik alleen door tekens met mijn medegevangenen kunnen spreken, als wij op buitenwerk waren.

's Zomers ging een ploeg van onze vrouwen onder bewaking bij boeren werken. Wij werden in het begin in een bus weggebracht, totdat iemand protesteerde omdat tuchthuisvrouwen in een bus reden. Lübeck is een prachtige stad, veel kerken met koperen koepels, als het donker begint te worden glimmen de daken en bijna overal zijn tuintjes met bloemen. Als je lang opgesloten was geweest leek het een sprookje uit een andere wereld. Maar ik probeerde het niet te zien, want er liepen dikwijls kinderen op straat, en dan was het geen sprookje meer. Elk meisje leek op Greetje, elke

kleine jongen was Bart en dan begreep ik niet hoe zij hier gekomen waren. Het bloed trok uit mijn hoofd weg. 'Dat was Greetje,' wou ik zeggen, of: 'Dat was mijn kleine jongen. Hebben jullie het gezien?' Maar ik mocht niet spreken en de anderen begrepen niet wat er was. Als ik ze nu zag zou ik ze niet eens herkennen, dacht ik dan, en dat was nog erger. Wat wist ik van ze af? Om de zes weken mocht ik een brief hebben. Toni schreef, dat alles goed ging. Greetje kreeg elke dag geld voor de huishouding en er waren geen moeilijkheden. Ik geloofde het niet. Greetje schreef een keer zelf een briefje: 'Mama, wanneer kom je naar huis? Je blijft zolang weg. Mama, ik zit 's avonds nog altijd bij papa op schoot en dan slaap ik in. Als papa er niet is komen wel eens mensen naar papa vragen, maar ik ben niet bang. Mama, ik ben niet meer zo dom, maak je maar niet ongerust.' Maar op straat werden mijn kinderen met stenen gegooid en nageroepen: 'Pak, pak, je hebt geen moeder meer! Pak, pak, ze zit in de gevangenis!' Dat schreef mijn zuster Tabina.

Eens waren wij bij een boer, met een bewaakster, die vroeger sociaaldemokrate was geweest. Het was al oktober. Het was aldoor slecht weer en er waren nog veel aardappels op het land, daarom werden de tuchthuisvrouwen besteld om het op te knappen. De hele ochtend liep de boer met een zweep in de hand langs de rijen, ontevreden omdat het niet snel genoeg ging. Tegen de middag begon hij tegen de bewaakster te schelden: 'Wat zijn dat voor wijven! Een stelletje lijntrekkers. Ze moeten harder aanpakken! Wat zouden Goebbels en Göhring wel zeggen als er aardappels in de grond bleven?'

De bewaakster, die toch al een hekel aan hem had, zei beledigd: 'Meneer, hier is mijn hele kolonne, kijk ze maar goed aan. Dat zijn politieke gevangenen en geen lijntrekkers, bijna allemaal kommunisten. Die hebben lak aan Goebbels en Göhring!' De boer ging weg en kwam niet meer te voorschijn. Als middageten kregen wij een dunne soep met twee sneetjes brood en de bewaakster niet veel meer. Toen werd zij kwaad en liet ons meteen afmarcheren. Dat was zijn straf voor zijn slechte behandeling.

's Winters gingen sommige vrouwen op een fruitfabriek werken, een paar van de politieke gevangenen, die tot vier jaar of minder veroordeeld waren, mochten mee, om de beurt een paar anderen. De eerste dagen moesten wij sukade schoonmaken, een vrucht zo dik als een kokosnoot, groen, met pitten als een citroen. Hij werd eerst in zout water gekookt, dan gespoeld en doorgesneden. Twee dagen moest hij in suikerwater weken, daarna werd hij afgeschraapt en een paar weken te drogen gelegd, tot hij in elkaar was geschrompeld en de suiker als witte schimmel naar buiten kwam. De kapotte stukken gingen door de snijmachine naar de bakkerijen. Door al die bewerkingen was de sukade erg duur, maar wij hebben er onze magen mee gevuld. Om het half uur ging een van ons naar de WC met een halve sukade in haar zak. De vrouwen die levenslang hadden, en die niet buiten hun cel mochten komen, werden zo goed mogelijk door ons verzorgd. Als wij van de fabriek of het land kwamen werden wij gefouilleerd, maar dikwijls hadden wij geluk. Elke dag werd het materiaal waar zij mee werken moesten, door een gevangene met een bewaakster in hun cel gebracht, en deze gevangene kreeg alles van ons mee wat wij naar binnen konden smokkelen, groene erwten, appels, brood, snoep uit de fabriek. Als het ontdekt werd kregen wij een paar weken bunkerstraf, maar dat moest je er voor over hebben.

Toen wij eens een paar dagen in de gloeiende zon asperges moesten steken liep de eigenaar, een oud mannetje, de hele dag rond met een lang mes aan zijn riem. De bewaakster vroeg waarom hij dat mes aldoor met zich meenam. 'Dat zal ik u vertellen, mevrouw,' zei hij. 'Deze vrouwen hier komen uit het tuchthuis, zij zijn erger dan moordenaars en gevaarlijk voor de maatschappij. Met die aspergemessen kunnen zij op mij ook een aanval doen, maar dan ben ik de eerste die toesteekt!' Zulke dingen moest je aanhoren en toch je mond houden. Het beste werk was in de fabriek, omdat de baas wist dat je zonder eten niet kon werken. Op 'n keer zei hij tegen de bewaakster: 'Laat de vrouwen hun brood opeten.' Zij gaf het kommando en wij pakten allemaal onze ene droge snee brood en begonnen te eten. Hij vroeg verbaasd of dat het hele ontbijt van de vrouwen was, en toen de bewaakster 'Ja' zei, kregen wij elke dag van de fabriek brood met wat er op.

De meeste tijd werkten wij niet buiten, dan kon je 's nachts dikwijls niet slapen van de honger en je stond zo nu en dan op om wat water te drinken als maagvulling. In de winter was de kou iets verschrikkelijks. Bij het zittend werk in je cel werd je niet warm, alles watje aanraakte was van ijzer of beton en op de bedden lag maar één dunne deken. Aan het eind van de winter waren van veel vrouwen de oren, benen of voeten bevroren.

Toch was het veel beter dan het concentratiekamp. Er werd niet geslagen, er was geen krematorium en geen SS. Alles was helder en schoon, de kleding van de vrouwen, de witte kousen, witte schorten, witte kragen op de zwarte jurken, de gangen en de cellen spiegelglad geboend, er waren werkers genoeg. Het ergste was de eenzaamheid, je ging op het laatst met je spiegel en met jezelf praten.

Tegenover ons, in Lübeck, stond een mannengevangenis, waar veel gezongen werd, ook voor ons, want zij wisten dat de politieke gevangenen het extra zwaar hadden in het tuchthuis. Er waren vrouwen die haast geen geheugen meer hadden en die versuft werden. Het deed goed om de mannen te horen zingen: 'wij gaan wij voort tot het hart ons breekt, voor ons gaat de zon niet onder', dan waren mijn gedachten altijd: wacht maar, er komt nog een andere tijd, ik wil en ik moet terug naar Toni en de kinderen. Wij politieke vrouwen wisten waarvoor wij hier waren, de anderen waren er veel slechter aan toe. Je kon het soms niet begrijpen als je hoorde wat sommigen hadden gedaan, een had haar vijf kinderen met een scheermes vermoord, een ander had haar kinderen levend begraven, of haar man met ratte kruid vermoord, en toch waren zij veel banger om hun eigen leven te verliezen dan wij. Als er luchtalarm was ging hun gegil je door merg en been, het was een geluid dat niets menselijks had. Arme vrouwen! Zij rekenden er vast op dat zij na de oorlog de eersten zouden zijn die vrijgelaten werden.

Hoe gauw kan een mens vergeten, wat zich in die tijd heeft afgespeeld! Soms vraag ik me af, is dat werkelijkheid geweest? Ja, ik heb vier jaar in tuchthuizen doorgebracht en daar tussendoor ben ik op transport in 27 gevangnissen geweest, soms dagenlang zonder eten en zonder bed om in te slapen, in cellen met ongedierte, tussen schurftige stakkers met eczeem en rottende wonden, zoveel, dat ik krankzinnig had kunnen worden als ik niet geweten had dat er nog een andere wereld was. Ja, het is werkelijkheid geweest, en het kan voor duizenden weer werkelijkheid worden, als de nieuwe nazi's hun zin krijgen, als we toelaten dat de gummiknuppels weer hun werk doen en de blauwe of zwarte Mina's weer rijden om mensen voor hun overtuiging op te halen, om hen in beestenwagens te laden of zonder meer af te maken. Ik heb deze gruwelen zelf beleefd en daarom weet ik dat er maar één middel is om onszelf en onze kinderen hiertegen te beschermen, en dat is, de krachten tegen de oorlog te versterken, door ons werk, ons geduld, onze moed.

Ravensbrück

In 1941 ging ik met drie kameraden op transport naar het huis van bewaring in Dusseldorf, waar wij vandaan gekomen waren. Daar kregen wij meer vrijheid omdat wij doorgestuurd zouden worden naar het concentratiekamp. Van die vrijheid hebben wij een goed gebruik gemaakt om met andere politieke gevangenen in contact te komen, wij hadden meer ervaring, wij konden materiaal doorgeven en lektuur ontvangen. Nu was het onze beurt om berichten naar buiten te smokkelen en anderen moed in te spreken. Er kwamen nog steeds nieuwe arrestanten, om te wachten tot zij veroordeeld werden, vrouwen en mannen. Een had ik vroeger gekend, hij verwachtte de doodstraf. Hij bleef moedig tot het eind. Vroeger zou ik om hem gehuild hebben, nu niet meer. Hij was niet beklagenswaardig, zoals die arme vrouwen die misdaden gepleegd hadden, hij wist waarvoor hij geleefd had. '...Gaan wij voort tot het hart ons breekt, voor ons gaat de zon niet onder!'

Met de jongens, die op de mannenafdeling op de gang werkten, en die net als wij doorgestuurd zouden worden naar een lager, wisselden wij berichten uit, die de nieuwe gevangenen vertelden over de concentratiekampen. Er waren mannen bij, die twee jaar in een lager hadden gezeten en nu op weg naar huis waren.

'Jullie gaan naar Ravensbrück, boven Mecklenburg, bij Berlijn,' vertelden de ganglopers, nadat zij met hen hadden gesproken. 'Er zijn SS-bewakers met revolvers, zwepen en honden.'

'Is het waar, wat ze allemaal vertellen, de crematoria, het doodschieten en ophangen, het laten verhongeren in de bunker?'

'Ja, het is waar. Maar veel hangt van jezelf af. Als je klaagt en jammert of veel ziek bent, ga je er het eerst aan. Natuurlijk door de schoorsteen.'

'Hoe is het mogelijk, mensen verbranden!'

'En toch is het de zuivere waarheid. Je marcheert met de SS naar binnen, je marcheert met de SS naar buiten. Het ergste zijn de appels, uren en uren staan, bij wind en weer, in regen en kou, in vorst en hitte, in de zomer zonder kousen en schoenen, tot in de winter zonder jas en de jurken zijn van katoen. In de winter afgedankte militaire schoenen, het komt er niet op aan of je maat 42,44 of 45 hebt, je hebt schoenen. Al je eigen kleren worden afgenomen en die zie je nooit meer terug. Als je een stuk papier te pakken krijgt moet je dat onder je jurk binden, dat houdt de wind tegen. Dan is er het slechte eten, soep van koolrapen of bieten en een klein stukje brood, meer krijg je niet dag in dag uit.'

'Is er verzet?'

'Je krijgt een driehoek op je kleren, de politieken rood, de asocialen zwart, de beroepsmisdadigers groen, alle buitenlanders rood met de letter van hun land. Zo zetten ze de gevangenen tegen elkaar op. De groenen zijn de gewoonte-moordenaars, die meer dan een moord op hun geweten hebben; met de zwarten, die voor prostitutie, zwarthandel of diefstal zijn opgepakt, keren zij zich meestal tegen de roden. Als er iemand moet worden opgehangen of afgeranseld zijn het de groenen, die het doen.'

De lagers waren de stinkende poel van het kapitalisme in zijn laatste stadium. In Ravensbrück zijn tweeënnegentigduizend vrouwen gestorven, duizenden die er vandaan kwamen, zijn voor hun leven invalide. Maar er zijn nog altijd mensen, die niets over de kampen willen weten, die hun ogen stijf dicht doen als het er om gaat om de hel van het fascisme voorgoed onmogelijk te maken.

De eerste tijd in Ravensbrück moest ik graafwerk doen op de hei, de hele dag in de gloeiende hitte, zonder op te kijken. Als we 's ochtends naar het werk marcheerden hoorde ik voor het eerst het gevangenenlied, dat ergens in Duitsland gemaakt was, het enige lied van onszelf dat buiten gezongen mocht worden:

*Als de dag ontwaakt
en de sirene gilt
rukt de kolonne uit
want ons werk begint
in de grauwe, grauwe morgen.
En het bos is zo zwart
en de hemel zo rood
en wij dragen bij ons een stukje brood
en in ons hart, in ons hart de zorgen.*

*O Ravensbrück, ik kan je niet vergeten
waar ik ook komen zal,
wie jou gekend heeft kan pas weten
hoe kostbaar is de vrijheid, bovenal.
O Ravensbrück, wij jammeren niet en klagen,
wat ook ons lot zal zijn,
wij zullen moedig alles dragen,
want eenmaal komt het uur dat wij zijn vrij.*

*En de dag is zo kort
en de nacht is zo lang
en een lied klinkt op
uit ons eigen land,
maar wij geloven nog in de morgen.
In de pas, kameraad,
en verlies niet de moed,
want wij dragen de wil in ons vlees en ons bloed,
en in ons hart, in ons hart de zorgen.*

Het was een treurig lied, maar het gaf moed, en het bracht de politieke en niet-politieke gevangenen dichter bij elkaar. De bewakers wisten niet goed wat zij er van denken moesten, maar zij waagden het niet om het te verbieden. Op het veld was de eenheid verbroken, daar dacht iedereen alleen aan zichzelf en de SS had vrij spel. Zij liepen met een hond achter ons aan en zij hadden er plezier in om de lijn een beetje los te laten, zodat je de adem van het beest in je rug voelde. Om ons bang te maken zeiden zij wel eens: 'Ik hoop dat hij jullie aan stukken zal scheuren.' En wij waren ook bang, erg bang voor die beesten, want ze waren op de gestreepte kleren van de gevangenen afgericht, elke week werden zij in het bos gedresseerd. Als de bewakers, mannen of vrouwen, hun zweep ophieven om ons te slaan keken zij op dezelfde manier naar ons als de honden. Voor onze ogen hebben zij twee gevluchte poolse meisjes door een troep van hun honden laten verscheuren. Een gil, een jammer en daarna alleen nog het grommen van de beesten.

Midden in het bos, niet ver van het kamp af, werd een huis gebouwd, zogenaamd een sanatorium. Een jaar later was het de vernietigingsinrichting voor ouden en zieken. Een Duitse kommuniste uit mijn barak werd gedwongen om daar als blokoudste te werken. Anderhalf jaar later kwam zij terug, ziek en vermagerd. Ik vroeg wat daar gebeurd was, maar zij wou niets zeggen. Zij zei: 'Het is beter dat de mensheid dat niet weet.' Iemand anders heeft mij verteld, dat de ouden en zieken die daarheen werden gebracht, ook al duurde het een week voordat zij de gaskamer ingingen, geen dekens en geen eten meer kregen. Als je daartussen hebt geleefd, met je eigen eten en je eigen dekens, is het moeilijk om er over te spreken, en toch moet je het doen. Door ergens over te zwijgen help je het niet de wereld uit.

De ontginning op de hei werd stopgezet, de vrouwen in mijn kolonne moesten in de steengroeve werken en ik werd ontboden op de Kommandantur. Het hoofd van de SS-bewaaksters bekeek mij van onder tot boven. Ik meldde, volgens voorschrift: 'Nummer 103251, politiek, nederlander.'

'Je bent duitse van geboorte?'

'Ja, Frau Oberaufseherin.'

'Vanaf vandaag ben je aanwijster bij een kolonne van 25 joden. Je weet wat joden zijn. Je meldt alle overtredingen en je slaat dat het knalt als ze niet aanpakken zoals het hoort.'

De volgende dag stormden alle joodse meisjes op mij af, zij wilden naar buiten, alles was beter dan in de barak te zitten. Het waren bijna allemaal nederlandse vrouwen, oud en jong, ziek en gezond. Ik wees de eerste 25 meisjes aan. Zij praatten allemaal tegelijk, ik moest schreeuwen om mij verstaanbaar te maken en ik dacht op hetzelfde ogenblik: daar sta je nu, iemand die altijd weinig heeft gezegd, die vier jaar lang gezwegen heeft in het tuchthuis, en die nu schreeuwt alsof dat gewoon is. Maar ik kon meer voor hen doen als ik schreeuwde dan wanneer ik mij alleen met mijzelf bezighield.

Ons eerste werk was om honderd zakken rotte aardappels op een wagen te laden en naar de oever van het meer te trekken. In de buurt van het meer bleef de wagen telkens steken in het moeras, wij konden bijna niet meer. Ik ging van de een naar de ander en zei tegen hen dat zij moesten doen alsof zij hard aan het werk waren, als zij in werkelijkheid uitrustten, anders stond ons wat te wachten als wij terugkwamen. Uit de aardappels aan de rand van het meer moest nieuw land gewonnen worden om daar villa's voor de SS neer te zetten. De rook van het crematorium vermengde zich met de stank van onze aardappels en je begreep niet dat een mens hier zou willen wonen, maar ze zijn er gekomen, de villa's, en de SS heeft er nog jaren in gewoond.

Op de avond van de eerste dag moest ik weer bij Oberaufseherin Zimmerman komen. Zij stond voor mij met een zweep in haar handen en zei, dat de bewaakster rapport had uitgebracht dat ik zelf meewerkte, met mijn kolonne, en dat ik niet sloeg. Of ik soms bang was? Ik zei dat ik mijn best zou doen om het te leren, en toen liet zij mij gaan.

Toen niet en later niet heb ik ooit een van de gevangenen een klap gegeven, ook niet voor de schijn, zoals sommigen deden. Ik wist dat je op die manier van kwaad tot erger kwam, eerst maakte je jezelf wijs dat je voor de schijn moest slaan, langzamerhand zag je niet meer de grens tussen goed en kwaad. Wij hadden meer als partij moeten optreden, zoals in de mannenkampen wel is gebeurd, want je had als enkeling geen vat op de vrouwen die afgleden naar bruutheid en onverschilligheid, zoals de SS het graag zag. Wij waren steeds op een klein groepje vertrouwde kameraden aangewezen, die dikwijls zelf vergaten dat het hun taak was om voor alle belangen van hun medegevangenen op te komen. Er waren duitse kommunisten, die al acht jaar in het lager zaten. Vrouwen kunnen lichamelijk meer verdragen dan mannen, maar de jarenlange scheiding van hun kinderen maakte sommigen van hen tot levende doden.

De lagerstraat, waar wij onze wagen moesten opladen, was bedekt met een laag sintels en grint. Bij het duwen en trekken gingen de blote voeten van de meisjes stuk en ze begonnen na een paar dagen te zweren en te etteren. Op een dag ging ik met een van hen naar een zuster in de ziekenbarak. Ik zie nog hoe dat mens in haar witte schort voor mij stond en naar mij keek. Eerst gaf zij mij een klap, omdat ik met zo'n kleinigheid als de zwerende voeten van een joods meisje bij haar kwam, toen pakte zij een lang smal mesje en gaf bliksemsnel twee diepe sneden over de hele zool van de voet, die ik voor haar ophield om te bekijken, terwijl zij zei: 'Zo, jodenbeest, krepeer maar!' het meisje viel bewusteloos op de grond. Ik sleepte haar weg naar haar eigen barak en haalde de blokoudste over om haar een paar dagen in bed te laten. Van mijn kameraden in een van de ziekenbarakken kreeg ik verband en zalf, zodat ik in het vervolg de meisjes zelf kon verbinden.

Die bewuste verpleegster heeft haar straf gekregen. Toen het rode leger dichtbij was en het grootste deel van de SS de benen had genomen, hebben de gevangenen haar in de bunker opgesloten, voordat zij tot het besef kwam dat haar moordpartijen voorbij waren. Zij had meegeholpen bij het verminken van poolse meisjes, die veroordeeld waren om doodgeschoten te worden. In plaats van de

doodstraf werd het merg uit hun benen gehaald om de gewonde duitse soldaten weer gezond te maken. Wanneer de wond aan hun been genezen was, waren zij voorgoed kreupel. Je zag ze op hun krukken over de lagerstraat strompelen. Zo zijn er honderden meisjes in de bloei van hun leven invalide gemaakt en velen zijn toch gestorven. Tot op een goeie dag alle poolse vrouwen eensgezind verklaarden dat zij liever doodgeschoten wilden worden dan aan te zien dat de een na de ander van de jonge meisjes een langzame dood stierf. Elke dag werden de poolse vrouwen weggevoerd, tot even buiten het kamp. Wij hoorden de schoten als wij 's avonds op appèl stonden: 1,2,3,4, tot 10 of 12, elk schot één dode - het waren de dapperste, de politieke vrouwen, die vielen. Maar de SS was bang geworden en er kwamen geen nieuwe kreupelen meer bij.

Op een dag kwam ik met 40 graden koorts terug in het kamp. Mijn ene oog werd steeds dikker en mijn enige verlangen was om ergens te mogen liggen en mijn ogen dicht te doen. De pijn was bijna niet om uit te houden. De volgende morgen werd ik opgenomen in de ziekenbarak. De SS-dokter Zilanski zei dat ik geopereerd moest worden. Dat maakte mij erg bang, want iedereen wist dat zij liever iemand lieten doodgaan dan de moeite van een operatie te nemen, als het niet voor een van hun experimenten was. Ik wou niet blind door het leven gaan. Zilanski stond bekend als een van de ergste sadisten. Toen ik voor hem stond dacht ik de hele tijd: denk er om, geen geluid, laat niet zien dat je bang bent. Hij haalde zijn instrumenten voor de dag en begon te praten. 'Zo, politieke teef, kommunistisch zwijn, nou zullen we es kijken. Het is gauw gebeurd. Wat heb jij dan uitgevoerd, hè, ouwe feeks? Dus vijf jaar heb je er al op zitten, dat is nog niet lang. Er komen er nog wel zeven bij, dan zijn het er twaalf. Eerder zie je je man en je kinderen niet terug. Misschien ben je dan al grootmoeder. Vooruit ga op de tafel liggen.'

Ik vroeg: 'Dokter, mag ik alstublieft chloroform?'

'Geen sprake van. Wat denk je wel, kommunistisch zwijn? Hier de boel op komen vreten, en dan nog een grote mond hebben ook?'

'Ik hou het niet uit, ik heb geen kracht meer, door de lange gevangentijd...'

'Doodschieten moesten ze je. Hoeveel heb jij over de grens geholpen, hè? Allemaal zwijnen zoals jij, die willen dat wij kapotgaan. Nou hebben wij het voor het zeggen.'

Ik dacht: dit zijn mijn laatste ogenblikken in het leven. Ik houd een oogoperatie zonder verdoving niet uit, ook als hij mij niet verminkt ga ik dood. Ik zag het gezicht van Toni en de kinderen. Moest ik ze alleen achterlaten? Maar de blik van de poolse dokter-gevangene, die achter Zilanski stond, gaf mij moed. Zij zei iets in het latijn tegen Zilanski en toen hij niet antwoordde nam zij een flesje met druppels, die de pijn in mijn ogen verdoofden. Een poosje later stond ik buiten, met een groot verband om mijn hoofd, gesteund door twee gevangenen. Ik gilte: 'Zijn mijn ogen weg?', maar ik had niet genoeg kracht om het verband er af te halen.

Uren later, toen ik in de barak lagen de anderen al sliepen, kwam de poolse dokter-gevangene om te kijken hoe het met mij ging. 'Het is goed gegaan, Trude,' zei zij. 'Maar het was hoog tijd, je ogen waren van binnen al aan het etteren. Wat heb je vroeger voor werk gedaan?' 'In het tuchthuis heb ik tien maanden aan militair gifpoeder gewerkt. Toen waren mijn ogen ontstoken en het vel op mijn handen, armen en hals liet in grote schilfers los. Ze hebben mij met rood licht bestraald en mijn ogen zijn weer beter geworden.'

Maar het poeder had diep ingevreten, ik kon het niet kwijtraken. Nog altijd heb ik veel last van hoofdpijn en tranende ogen.

In het donker kwamen ook mijn arme joodse meisjes aan de buitenkant, onder het raam, met mij praten. 'Hoor je ons, Trude?'

'Ja hoor, Jetje. Hoe is het met jullie?'

'Ach, wij hebben nu een groene als aanwijzster, zij slaat ons als wij niet verder kunnen en zij scheldt ons uit. 'Jodenpak, kreperen moeten jullie!'

'Ik kom gauw weer terug hoor. Doe de groeten aan al mijn meisjes en hou je taai.'

Een paar avonden later kwamen weer een paar meisjes onder het raam en gooiden een briefje op mijn bed. Zij huilden verschrikkelijk. 'Trude, heb je het gehoord? Wij gaan morgenochtend op transport naar Auschwitz. Ze gaan ons vergassen.'

De volgende ochtend stonden de wagens klaar. Alle joodse vrouwen en meisjes werden ingeladen. Vanuit mijn bed zag ik ze voor de laatste keer. Geen van hen is in Nederland teruggekomen.

Ook de zigeuners moesten weg, transport na transport kwam aan de beurt, zogenaamd om ergens anders te werken. Hele jonge kinderen waren er bij. Zij werden op schepen geladen en dan was er plotseling een ongeluk gebeurd en de schepen kwamen niet terug, wel de bewaaksters, om weer nieuwe transporten te halen. Tot er bijna geen zigeunermeisje meer in het lager was.

Toen ik beter was moest ik mij weer melden bij de Oberaufseherin en daar kreeg ik een aanstelling als blokoudste in een barak met verschillende nationaliteiten en veel duitse zwarten en groenen ertussen. De verantwoording van een blokoudste was heel groot. Een ding moest je nooit vergeten, dat je je buiten het lager te verantwoorden zou hebben voor de arbeidersklasse. De SS verwachtte dat je sloeg, dat je meldingen maakte om vrouwen in de bunker te krijgen, dat je een groepje voortrok met extra porties eten, die de baas over anderen moesten spelen. Dat was de gewone gang van zaken. Eten was het enige betaalmiddel, maar wat je aan de een gaf, ontrok je aan de ander. Als je van dat middel geen gebruik wou maken en je had geen steun van kameraden, die hielpen om te zorgen dat het beetje eten eerlijk verdeeld werd over vijfhonderd uitgehongerde gevangenen, dan gingen je zenuwen kapot en je hield het niet uit. Na een week vroeg ik al aan de Oberaufseherin om mij weer met een kolonne naar buiten te sturen, omdat ik deze taak niet aankon. Maar dezelfde avond stonden alle vijfhonderd vrouwen uit mijn barak voor de Kommandantur om de Oberaufseherin te vragen, geen andere blokoudste aan te wijzen. Ik moest blijven en de vrouwen beloofden dat ze mij zouden helpen.

Natuurlijk vergaten de meesten hun belofte weer, maar één dreigement dat ik weg zou gaan was voldoende om hen er aan te herinneren. In het vervolg was er steeds een groepje vrijwilligsters dat toezicht hield op het halen van de soepketels (kübel) en de planken met brood voor de barak, waarbij anders altijd gestolen werd. Met één ding konden zij mij niet helpen - dat waren de appels. De blokoudste moest zorgen dat het aantal klopte voordat de SS kwam om na te tellen. Een enkele maal kwam het voor dat iemand geprobeerd had om te vluchten, dan moest het hele kamp, tienduizenden vrouwen, voor tientallen barakken op appel blijven staan tot de vluchteling opgespoord was, al duurde het een dag en een nacht. Zonder slaap, zonder eten, in elk weer stond je in rijen te wachten. Alleen als er iemand stierf of bewusteloos werd mocht zij weggedragen worden. Als de vluchteling opgespoord was dan werd zij aan de honden of aan de groenen overgegeven, en het resultaat was in beide gevallen hetzelfde.

De nazi's lieten de groenen het vuile werk doen en de andere niet-politieke gevangenen konden zich daartegen niet verweren.

Wij, politieke gevangenen, hebben een grote steun gekregen toen de eerste afdeling russische vrouwen van het Rode Leger als krijgsgevangen het kamp binnenmarcheerden. Het waren vijfhonderd artsen en verpleegsters, met hun eigen kommandante. Zij hadden schouder aan schouder met de mannen aan het front gestaan en nu zaten zij in een barak van Ravensbrück, met zelfbewustzijn en discipline, in een gesloten geheel. In plaats van hen voor de Kommandantur te laten wachten, zoals anders gebeurde, had men hen zo gauw mogelijk in een barak gebracht; daar kwam de lagerkommandant om ze te bekijken. 'Opstaan en melden!', schreeuwde de Oberaufseherin, die hij had meegebracht. Maar de sovjet-vrouwen dachten er niet aan. 'Wij staan niet onder het lagerkommando,' zeiden zij. 'Wij zijn krijgsgevangenen, en wij hebben onze eigen kommandant.' 'Geef bevel dat de vrouwen voor mij opstaan,' zei de lagerkommandant tegen hun vrouwelijke kommandant. 'Nee,' zei zij, 'als ik het als kameraad wil dan gehoorzamen zij mij.' Zij hield een korte toespraak tot de vrouwen en dezen stonden op en groetten haar, maar niet de lagerkommandant. Op het appel verschenen zij niet.

De SS wisten niet goed wat ze met hen moesten beginnen. Tenslotte werd hun barak met prikkeldraad afgezet en gescheiden van de andere barakken, maar wij kropen er 's avonds laat onder door om met hen te spreken. Wij hadden grote bewondering en ontzag voor deze vrouwen, niet alleen omdat zij hun plicht aan het front gedaan hadden, maar ook omdat zij nieuwe mensen waren uit het sovjetland. In hun barak was geen geschreeuw en gescheld, geen vijandschap en geen wanhoop. Het was alsof je in een andere wereld kwam. Zij waren rustig, maar zij konden ook vrolijk zijn. Zondags nodigden zij ons uit op een gezellige avond, waar gezongen en gedanst werd, zo mooi als ik het anders nooit heb gezien. De SS was bang voor hen en kwam er zo weinig mogelijk. Op de revolutieherdenking 1942 vierden de vrouwen van het Rode Leger hun feest binnen en buiten de barak.

Al gauw kwam de eerste russische arts in de ziekenbarakken. Dat was een grote vooruitgang. Langzaam maar zeker kregen de politieke gevangenen de eerste verantwoordelijke posten in het kamp en de terreur van de groenen was voorbij. De anderen wisten dat zij bij ons terecht konden als de groenen hen lastig vielen, zij durfden nu ook tegen hen op te treden en de SS merkten dat zij rekening met ons moesten houden bij de verdeling van het werk, de ziekenverpleging en de verdeling van het eten.

Niet lang daarna werd ik als blokoudste met een groep nederlandse politieke vrouwen overgeplaatst naar het landgoed van de SS-generaal Pohl bij Comthurey-Brückentin, twee uur lopen van het lager af, waar een vier keer zo grote groep duitse en poolse niet-politieke gevangenen al bijna een jaar bezig was om barakken te bouwen en wegen aan te leggen. Ik verwachtte zwaarder werk dan in het lager, omdat al de anderen buiten werkten en niemand mij kon helpen met het schoonhouden van de barak en het wasruim en het verdelen van het eten. Twee keer per week lag ik een hele ochtend op mijn knieën om met een kleine wasborstel de vloer van de hele barak te boenen. Twintig tot dertig emmers water moest ik daarvoor van de SS-keuken halen, waar de waterleiding was. Behalve dat moest ik tien grote tafels en 175 krukken spierwit boenen, allemaal met dezelfde versleten borstel. Als ik bijna klaar was kwam dikwijls de Oberaufseherin Bohrmans met de zweep in de hand en vuile kaplaarzen aan haar voeten om de boel weer smerig te maken. Zij liep dwars door de barak, liet overal zwarte sporen achter, en zei: 'Nog een keer. Het lijkt naar niets.' Zij had een hekel aan Nederlanders en dat liet zij onze vrouwen goed merken. Op hun vrije zondag moesten ze de hele dag met kleine emmertjes de latrines uitscheppen, houthakken voor de keuken, enzovoort. Zij liet geen gelegenheid voorbijgaan om de nederlandse vrouwen te straffen, die 'zo brutaal (frech) keken en zo dom lachten', maar zij lieten zich niet provoceren. Al waren de politieke vrouwen in de minderheid, zij hadden toch door hun eensgezindheid een groot overwicht op de anderen, en ik merkte al gauw dat ik mij veel minder druk hoefde te maken over de rust en de zindelijkheid in de barak, dan in het lager. Zij gaven het goede voorbeeld en anderen begonnen hen na te volgen zonder dat zij het zelf merkten. Na een tijdje waren er in onze barak alleen nog gevallen van schurft en hoofd- en klerenluizen wanneer er nieuwe gevangenen uit het lager werden gebracht.

De politieke vrouwen hadden natuurlijk ook een grote afkeer van verraad en van diefstallen onder elkaar; zij lieten hun minachting bij verschillende gelegenheden zo duidelijk blijken, terwijl niemand hen ooit van zoiets kon beschuldigen, dat de meeste anderen deze twee dingen ook als iets verwerpelijks gingen zien en ik veel minder ruzies te beslechten had dan vroeger. Zo was een klein groepje vrouwen door hun goede optreden in staat, zonder enige machtsmiddelen toch een gemeenschap van gevangen tot stand te brengen. Later bleek dit van het grootste belang te zijn, toen de SS ons wou dwingen om loopgraven aan te leggen, zodat het landgoed tegen het Rode Leger verdedigd kon worden, en alle honderdtwintig gevangenen als één man weigerden.

Maar voor het zover kwam hadden wij nog een moeilijke tijd voor de boeg. Ik werd voor straf op buitenwerk gestuurd en in mijn plaats kwam een blokoudste, die urenleng in het kantoortje van de SS alles zat te vertellen wat ze maar weten wilden. Ik werkte bij de boswerkkolonne, die bomen in het bos omzaagde, ze op vrachtwagens laadde en naar de trein bracht, en bij de landbouwkolonne,

die met primitieve werktuigen kilometerslange velden moest bewerken. De arbeidskracht was goedkoop, loon hoefden de nazi's niet te betalen, en toch werkte het grote landgoed met verlies door de slechte organisatie en de corruptie onder de SS. Onze voeding moest uit het lager komen. Of wij in de rogge of in de aardappels werkten, dat maakte geen verschil - als er in het lager geen brood was of beschimmeld brood, kregen wij ook geen brood of beschimmeld brood, als het lager een zending bedorven vlees had gekregen, dat nergens anders bruikbaar voor was, kregen wij ook stinkend vlees in onze soep waar de maden waren uitgekropen en bovenop het vocht dreven. Lieten wij de soep staan, dan kregen wij die dag niets anders. Zo star was hun reglement, dat toen wij voor een feestdag meelsoep zouden krijgen, en er in plaats van meel per vergissing een zak bittere amandelpoeder uit de SS-keuken in was gegooid, wij dagenlang geen ander eten kregen, omdat wij het met geen mogelijkheid naar binnen konden krijgen. In plaats daarvan at je rauwe aardappels uit de grond of de haver die voor de paarden bestemd was, als je de kans kreeg.

In de zomer brak tyfus uit onder de gevangenen. De vrouwen op het veld hadden de hele dag niets te drinken en toen konden verschillende zich niet weerhouden om uit de vuile sloten te drinken, waar iedereen zijn behoefte deed. Onder degenen die stierven was Catrientje van der Klei uit Amsterdam. Na de oorlog is een straatweg op de Comthurey naar Cuniera Heit uit Rotterdam genoemd, die daar ook gestorven is.

Uit het lager kwam een commissie om de barak te bekijken en men besloot om de latrines af te breken en ergens anders neer te zetten, want uit de gaten kropen dikke maden, die je soms nog op de vloer van de slaapzaal terugvond. Maar er is nooit wat van gekomen. Het was 1944 en zij hadden andere zorgen aan hun hoofd.

In 1 1/2 jaar had ik geen enkel bericht over thuis gehad. Hoewel ik zelf niet mocht schrijven en ook geen post mocht ontvangen wist ik toch, door kameraden die wel post kregen, dat Toni in 1942 door verraad was gearresteerd, samen met andere leiders van de verzetsgroepen in Limburg, die de illegale kommunistische 'Vonk' uitgaven, en dat hij was overgebracht naar Buchenwald. Maar twee jaar later, schreef een broer van een van onze meisjes, die zelf in Buchenwald zat, was Toni daar niet meer en niemand wist wat er met hem gebeurd was. Ik wilde mezelf niets wijsmaken. Natuurlijk was hij dood, het had geen zin om nog te hopen. Maar die overtuiging was te zwaar om te dragen, dan zou ik zelf ook wel niet meer levend hier vandaan komen. Hoewel ik met niemand over mijn verdriet sprak, merkten de meisjes toch dat ik minder belangstelling had voor hun zorgen dan vroeger, en zij kwamen 's avonds niet meer zo vaak bij mij. Ik sloot me op in mezelf en vergat dat het verdriet van de anderen even groot was als het mijne.

Een van de vrouwen, die vanaf 1940 gevangen zat, had kort geleden haar oudste dochter door een hartkwaal verloren. De vader durfde het haar niet te schrijven. Zij had al maandenlang niets gehoord, terwijl zij wist dat het meisje ziek was, totdat een kennis haar schreef dat haar kind op die en die datum in het ziekenhuis was overleden. Van verschillende anderen waren de mannen of de vaders door de nazi's vermoord. Een jong meisje, dat ook schrijfverbod had, moest in de Deutsche Zeitung für die Niederländer, die bij een ander om een pakje zat, lezen dat haar vader met twee andere kommunistische leiders van het verzet was gefusilleerd. Zij had hem vereerd, hij betekende alles voor haar, en toch maakte ik mezelf wijs dat niemand mijn verdriet om Toni kon begrijpen. Nu nog zeggen de mensen dikwijls: 'Trude is zo stil, zij blijft nooit es gezellig praten!' Ik weet dat het verkeerd is, maar ik kan niet meer plezier hebben zoals vroeger. Hij en zijn kameraden zijn gevallen voor hun land, en nu wil men deze offers op de mesthoop gooien, alles verraden waarvoor zij hun leven hebben gegeven. Ik kan niet meer lachen, het gaat niet, er is geen reden voor.

Wij zijn bevrijd door het Rode Leger. Een paar dagen voor het eind waren wij gevlucht in de bossen, midden in het frontgebied. Ik lag een dag en een nacht op mijn buik, met mijn gezicht tegen de grond, onder de granaten die over ons heenvlogen. Ik was bang als een oude vrouw, die na acht jaar

haar kinderen nog één keer wil zien. Voor mij en mijn Duitse kameraden, die oud waren geworden in de gevangenschap, waren deze laatste gevechten een zwaardere beproeving dan alles wat er aan voorafgegaan was. Wat stond ons te wachten als wij thuis kwamen? En toch was de gedachte vreselijk, dat wij nu zouden sterven, zonder thuis geweest te zijn.

Toen de Sovjetsoldaten op hun tanks de avond van de derde dag voorbijtrokken stonden wij langs de weg en tranen van dankbaarheid stroomden langs ons gezicht. Wie van ons in de afgelopen jaren egoïstisch en onverschillig was geworden, kreeg hier weer vertrouwen in de toekomst, bij het voorbijtrekken van het Rode Leger, onze eigen zoons, die voor ons gevochten hadden. Zij hebben ons bevrijd en zij hebben ons te eten gegeven, op 1 mei hebben zij de Internationale voor ons gezongen en ons omarmd.

Thuiskomst

Het was juni toen ik thuiskwam. Onderweg waren wij in kampen voor 'verplaatste personen' ondergebracht, waar de Amerikaanse officieren ons dom aankeken wanneer wij als politieke gevangenen eisten om meteen verder gebracht te worden. Tussen duizenden anderen, die in Duitsland gewerkt hadden, bereikten wij de grens. Hier was een schriftelijke verklaring dat wij uit Ravensbrück kwamen voldoende om ons door te laten; maar de ambtenaren lieten ons duidelijk merken dat wij niet hoefden te denken dat wij welkom waren of dat men op ons had zitten wachten. Iedereen, die de laatste jaren niet in Nederland was geweest, was een buitenstaander, dachten zij, die niet wist wat oorlog betekende. Of misschien dachten zij helemaal niets, want hun gezicht was ambtelijk, zonder uitdrukking, net als vroeger.

Ik stond voor de deur van mijn huis en belde aan. Een grote jongen deed open.

'Ik ben je moeder. Waar is Greet? Waar is papa?'

Hij werd wit. 'Waar is papa?' Weer geen antwoord.

Ik liep naar binnen. Bart was alleen thuis en papa was dood.

Die eerste nacht heb ik de hele nacht voor het raam gezeten en nog veel nachten daarna. Huilen kon ik niet. Overdag kwamen kameraden en de kinderen hadden mij nodig. Alles was stuk en vervuild, geen kleren in de kast, geen laken op het bed en de twee kinderen totaal ondervoed. Alles hadden zij verkocht om te kunnen eten, er was geen kopje om uit te drinken, geen pan om in te koken, geen emmer om te dweilen. Geld had ik ook niet. Waarmee moest ik beginnen?

Met zijn tweeën hadden zij de bibliotheek voortgezet, zo goed en zo kwaad als het ging. Dat was het enige, wat ons nog restte. Maar er was al die tijd geen nieuw boek bijgekomen en veel waren weggeraakt of verbrand. Zij hadden samen volgehouden, zo jong als zij waren, tot Bart in het laatste jaar van de oorlog in een gesticht werd ondergebracht en Greet als meisje voor de dag en nacht werd uitbesteed. Midden in de hongerwinter waren zij weggelopen en hadden zij elkaar hier weer gevonden. Zij hadden geen andere mensen nodig, zij hadden geleerd om zichzelf te helpen. Nu was ik thuis en zij konden er moeilijk aan wennen dat ik hun zei wat er gedaan moest worden. Ik moest weer leren om met kinderen om te gaan.

Wij hadden zo weinig geld dat ik de eerste maanden in mijn kampkieren rondliep, op mijn grote soldatenschoenen. In diezelfde kieren ging ik naar de begrafenis van een van onze beste kameraden, die bij de bevrijding zwaar ziek in een kamp in Duitsland werd gevonden. Hij had gevraagd om thuis te mogen sterven en men had hem met een vliegtuig naar Maastricht gebracht, waar hij overleed. Zijn graf in Heerlen is het monument voor al onze mannen, die voor hun verzetswerk in Duitse kampen zijn omgekomen.

Zesentwintig van de werkers met de Vonk, de illegale kommunistische verzetskrant in de mijnstreek, werden gearresteerd, en van die zesentwintig zijn er drie teruggekomen. Een van die drie heeft mij over Toni verteld.

Heel zwaar heeft Toni het gehad in die jaren, dat hij alleen met de kinderen was. Greetje moest al het huiswerk alleen doen, zo klein als zij was, koken, naaien, dweilen. Met Bart ging zij ook nog dikwijls boeken bij de klanten bezorgen. Na vier jaar dacht Toni dat zijn vrouw terugkwam. Het hele huis was versierd, overal stonden bloemen. Dagenlang stonden zij aan de grens, maar moeder kwam niet, zij zat in de gevangenis om op transport naar het kamp te gaan. Er kwam geen post meer, want in mijn kamptijd mocht ik niet schrijven. In die tijd kreeg Toni grijze haren. Maar zijn werk ging door. Vanaf begin 1941 kwamen de kranten, die Toni moest wegbrengen. In verschillende plaatsen ontstonden groepen van werkers met de Vonk, overal waren goede kameraden die niet aan zichzelf dachten en alles deden om de vijand te bestrijden. Zij kwamen op een of ander punt hun kranten halen en dan ging Greet mee om op wacht te staan, terwijl Toni ze verdeelde. Een van de mannen, die de kranten moest bezorgen, was onvoorzichtig, hij gaf een lijst met namen aan een

buitenstaander, toen hij zelf verhinderd was. Tien groepen van de Vonk werden daardoor in 1942 door de Gestapo opgerold, maar alle andere bleven erbuiten, de mannen hebben niets verraden. 's Nachts kwamen zij Toni halen. Hij maakte de kinderen wakker en zei: 'Hier is geld om eten te kopen. Papa komt over een paar dagen terug.' De kinderen liepen huilend naar kennissen. 'Onze papa is weg, onze papa is weg, ze hebben hem gehaald!' Zij wisten dat hij niet gauw terug zou komen, zij wisten niet dat zij hem nooit weer zouden zien. In het kamp hield Toni altijd de moeder in. 'Wat zullen wij een goeie tijd tegemoet gaan na de oorlog. Ons vechten is niet vergeefs geweest.' Hij was een goede kameraad voor iedereen. Maar de meesten hielden het niet uit, zij werden nog meer gemarteld dan de vrouwen. In 1944 gingen de laatste overlevenden op transport naar het kamp Natzweiler, Toni was daarbij. Zij bleven tien dagen onderweg in een veewagen, zonder eten of drinken. Vier leefden nog toen zij aankwamen.

Een van de vier was Toni, maar hij was doodziek. Hij strompelde met de anderen mee en zei: 'Zal ik nog in de laatste vijf minuten kapotgaan?' Om de verdommenis niet!' Hij werd in de ziekenbarak opgenomen, geen slok water en geen hap brood bleef in hem, zijn darmen waren verteerd. Hij woog nog maar 32 kilo. Zijn kameraden kwamen bij het raam van de ziekenbarak met een stukje brood. 'Toni, hoe gaat het? Hier jong, eet iets.' Maar hij kon niet meer eten. Later probeerden zij het weer. Toni kon niet meer lopen, op handen en voeten kroop hij naar het raam. 'Kom morgenochtend na het appèl even kijken of ik er nog ben,' zei hij. 'Ik heb gehoord dat het mijn beurt is voor het dodentransport.' Dat waren zijn laatste woorden.

Wie gelooft nog dat er een weg terug is? Kunnen wij dit vergeten? Nee, zoiets wordt niet vergeten. Een vrouw bleef achter met zeven jongens; een andere met acht kinderen, waarvan de jongste nog geboren moest worden toen haar man werd weggehaald. Een van de vrouwen heeft de hele oorlog door verzetswerk gedaan, zij woont in een krot, drie van haar jongens werken in de mijn en haar man had daar tien jaar gewerkt totdat hij gearresteerd werd. Er werden hele nieuwe wijken gebouwd, maar zij krijgt geen huis, ook niet van de gemeente, want zij is kommunist. De offers van het verzet worden doodgezwegen, hun vrouwen en kinderen worden aan hun lot overgelaten. Er zijn belangrijker dingen. Onder in de mijn werken de politieke delinquenten, zij klagen en janken dat zij het zo slecht hebben. Hun vrouwen krijgen elke maand het loon en voor de ongehuwden blijft het hele bedrag staan. Als hun straf om is blijven de meeste in de mijnstreek, zij laten hun vrouwen en kinderen overkomen en niet lang daarna staat een woning tot hun beschikking. 'n Paar huizen naast mij woonde een SS'er, die bij de Landwacht was en bovendien verraad heeft gepleegd. De eis was vijf jaar, hij werd tot drie jaar veroordeeld. Hij werkte op de mijn; met Koninginnedag ging de poort open en hij kwam als een vrij man naar huis. Acht weken later kreeg de familie een spiksplinternieuw huis. De vrouw die de hele oorlog door belangrijk verzetswerk heeft gedaan, die drie jongens in de mijn heeft, krijgt geen woning. Maar zij kreeg wel een papier met het verzoek om geld te sturen, omdat zij anders haar verzetsmedaille niet mag dragen.

Onze jongens worden gedwongen om samen met de SS in de mijn te werken, terwijl een van die misdadigers, die als SS-dokter in Auschwitz meegeholpen heeft om miljoenen mensen te vergassen, is aangesteld als controlerend geneesheer. Na de oorlog kwam hij terug met zijn vrouwen kinderen, waarvan de laatste nog in Auschwitz is geboren, om zijn vroegere plaats bij de mijn in te nemen. Zo'n dokter is goed te gebruiken; als er iemand ziek is, moet hij voor onderzoek naar hem toe, en dan duurt de ziekte nooit lang.

Thuis ging het nu iets gemakkelijker. Greet was achttien, Bart zestien, zij hadden een zware tijd achter de rug en ik wist dat ik hun veel moest vergoeden. Zonder dat zij het zelf wisten waren zij terwijl ik weg was beïnvloed door allemaal praatjes, die een scheiding tussen ons gebracht hadden. Nu hoor ik nog wel eens: 'Waarom heb je dat allemaal gedaan? Je had beter thuis kunnen blijven en voor je kinderen zorgen.' En van anderen: 'Dat was geen echt verzetswerk, het waren duitse emigranten.' Zo hebben de kinderen zich ook soms tegen mij gekeerd en mij verweten, dat ik hun kin-

derjaren had opgeofferd, voor niets. Ik zei niets, met woorden kwam je er toch niet, maar ik deed mijn best om ze zo goed mogelijk te verzorgen zodat zij gezond en sterk zouden worden en tot andere gedachten zouden komen. Bart ging met de boeken op stap, Greet zorgde weer voor het kaften en inbinden. Met ons weduwen- en wezenpensioen konden wij er net van komen. Op een dag kwam Greet met een jongen thuis, die zij in Amsterdam had leren kennen en die zelf ook in een kamp had gezeten. Hij vroeg of ik goed vond dat zij zo gauw mogelijk trouwden. Het was een flinke jongen, waarmee ik goed kon opschieten, maar het deed mij verdriet dat ik Greet na al die jaren weer zo gauw zou moeten afstaan. Ondertussen moest ik naar een ziekenhuis in Heerlen om geopereerd te worden, Greet wachtte met trouwen tot ik weer wat op krachten was, en toen bleef ik alleen met Bart achter. Voor hem was het het ergste, hij houdt van gezelligheid en die kan ik hem te weinig geven. Maar hij was al veel rustiger geworden dan toen ik pas thuiskwam, en hij keek heel anders uit zijn ogen. Op zijn achttiende kreeg hij een oproep voor de dienst. Wat moest er van de boeken, van zijn broodwinning worden als hij onder dienst was? Ik schreef naar verschillende instanties om een vrijstelling voor hem te krijgen, maar het is niet gelukt.

In 1946 kreeg ik de eerste brief van mijn familie in Dusseldorf. Gitje, mijn jongste zuster, was vroeg getrouwd, met een jongen die ik goed gekend had. Zij stuurde haar oudste jongen van dertien jaar naar mij toe met een brief, waarin zij om een oude deken en iets te eten vroeg. Het was een lange brief, en wat zij niet schreef, vertelde hij me. Het vierde kind was op komst toen de vader in de oorlog moest. Eerst werd hij als vermist opgegeven en later kwam bericht dat hij krijgsgevangen was in Frankrijk. Elke dag klaagden de kinderen dat zij honger hadden. Na haar laatste bevalling was Gitje ziekelijk en toch liep zij elke dag kilometers ver om een paar aardappels of brood bij de boeren te bedelen. De oudste mocht niet meer naar school, omdat hij telkens flauw viel, de tweede had over haar hele lichaam eczeem van ondervoeding, de derde was gezond, maar het kleintje kon haast niet lopen, doordat het te zwakke voetjes had. Hele straten werden weggemaaid door bombardementen, overal lagen puinhopen, zij kregen bericht dat zij moesten evacueren naar Thüringen. Daar was de lucht gezond voor de kinderen, maar het beetje steun ging bijna helemaal op aan de huur voor een kamer. De mensen maakten gebruik van de ellende van anderen om overal de huren op te drijven. In Thüringen ontmoette Gitje onze zuster Tabina, die zo haastig moest evacueren dat haar dochter je onderweg in de auto geboren was. In 1945, na de kapitulatie, mochten zij weer naar huis. De twee kleinsten werden in een oude kinderwagen gepakt en zij gingen op weg, de spoorwegen waren stuk, iedereen moest lopen. Vlak voordat zij in het Rijnland kwamen zakte Gitje in elkaar. De kleintjes werden in een weeshuis ondergebracht, de moeder lag maanden in het ziekenhuis.

Toen Git je thuiskwam was alles leeggeplunderd, geen meubels, geen bedden, geen kleren meer. De volgende dag kwam de dominee, maar zij liet hem niet binnen. 'Scheer je weg,' zei zij. 'Mooie praatjes helpen niet. Denk je dat wij geen mensen zijn? Dieren hebben het nog beter, een warme stal en wat te vreten.'

'Mijn beste vrouwtje, wij hebben de oorlog niet gewild, wij wisten niet wat zich in Duitsland heeft afgespeeld. Dat gebeurde allemaal achter onze rug.'

'Eruit, huichelaar! Mijn laatste eerbied voor de kerk is weg.'

Twee jaar na de oorlog was haar man nog niet terug. De kinderen leden honger en zij moest bedelen. Eens in de veertien dagen kwam de jongen de grens over om wat eten bij mij te halen. Op een dag kwam hij met zijn jongste broertje, zijn moeder was zwaar ziek, de anderen waren weer in het weeshuis. 'Tante, mag mijn broertje bij jou blijven? Ik ga morgen weer terug: 'Nee,' zei het kleintje, 'Ik moet naar mama, anders ga ik dood. Ik blijf niet hier.'

Ik beloofde hem speelgoed en eieren om te eten. 'Dat is voor mama in het ziekenhuis,' zei hij. 'Morgen ga ik naar haar toe.' Hij wou pas slapen toen zijn broer zijn arm om hem heen hield en om vijf uur 's ochtends waren zij al weer het huis uit, op weg naar Duitsland.

Eindelijk kwam de vader thuis uit de krijgsgevangenschap. Gitje was allang hersteld van haar ziekte, maar toen zij zag hoe hij veranderd was, hij die als jonge man was weggegaan en die nu met de

ogen diep in hun kassen en een kaal hoofd terugkwam, kreeg zij een zenuwshok en zakte in elkaar. Weer moest zij voor lange tijd naar het ziekenhuis, en toen zij terugkwam waren zij bang voor elkaar, zij durfden elkaar niet aan te raken, ze waren alletwee zo veranderd. Omdat zij in hun jeugd erg veel van elkaar gehouden hadden is hun huwelijk langzaam weer goed geworden. Gitje is nu minder onverschillig dan vroeger, zij gelooft nog niet dat het mogelijk is om een nieuwe oorlog tegen te houden, maar zij haat de oorlog en zij leert haar kinderen om er tegen te vechten.

Mijn jongste broer Gus, die altijd mijn lievelingsbroer was, hebben wij in 1947 begraven. Daarvoor is Emil, de broer van Ellie, aan ontbering gestorven. Hij schreef een paar keer dat er geen brandstof was en haast niets te eten, maar dat hij toch nooit het vertrouwen in de toekomst verloor. Hij was teruggekeerd naar Dusseldorf in de hoop, een nieuw leven op te bouwen, na alles wat hij had door-gemaakt in de strijd tegen de nazi's en de Franco-fascisten. Hij wist dat het zwaar zou zijn, maar hij had niet verwacht dat de nazi's zo gespaard zouden worden omdat zij voor de bezetters de bruikbaarste elementen waren. In zijn laatste brief aan mij schreef hij, dat het ergste was dat zijn vrienden in het buitenland een hekel aan alle Duitsers hadden gekregen. Hij dacht dat ik ook zo was. 'Begrijpen jullie niet dat mensen zoals ik alles op het spel hebben gezet om de fascisten tegen te houden?' schreef hij. Hij had beter kunnen weten. Wij zijn niet anti-Duits, wij zullen niet vergeten wat hij en andere eerlijke Duitsers gedaan hebben.

Er was een studente op de Comthurey, die niets afwist van de klassestrijd. Zij zei eens: 'Het duitse volk is oorlogszuchtig, anders waren we hier niet.' Ik vroeg: 'Wat is het volk, weet je dat?'

'Alle mensen in één land,' zei zij.

'Nee, het volk, dat zijn de mensen die werken voor hun brood. Niet de speculanten in de nachtclubs. Ik heb ze gekend, ik weet waarover ik het heb. Het volk is nooit oorlogszuchtig.' Iedereen moet weten dat het in de eerste plaats de mannen van de staaltrust in verschillende landen zijn, die alle misdaden van de tweede wereldoorlog op hun geweten hebben. Zij hebben hun plannen uitgevoerd, nadat zij eerst de duitse werkers tegen elkaar hebben opgezet om hun krachten te ondermijnen. Elke oorlogsmisdadiger heeft zijn eigen scheuringsagenten in de arbeidersbeweging, die heb ik ook gekend: politespionnen zoals Weiss, die mij verraden heeft, linkse fraseurs, die zelf nooit iets doen. De grote industriëlen zijn blij dat zij zulke goeie agenten hebben. Wat moesten zij anders beginnen? Dat zei ik tegen de studente en het leek mij niet zo moeilijk te begrijpen. Zij keek mij aan en zei: 'Maar jullie redeneren altijd uit het standpunt van de arbeiders. Het is niet waar dat alle mensen die geld hebben, tegen het volk zijn.' Zij dacht aan haar vader, een bekende chirurg in Heerlen, die door de nazi's is vermoord. Je zou zeggen dat dat een les voor haar moest zijn, maar zij geloofde dat je tegen het duitse volk moest zijn en niet tegen de oorlogstokers in andere landen. Zij verbeelde zich dat zij heel goed op de hoogte was van de politiek, en daarom was het moeilijk om met haar te praten.

Na de oorlog ging ik haar eens opzoeken met de vrouw van een van onze gevallen kameraden. Een bediende liet ons in een zijkamer, want er was bezoek, zei hij, en de familie zat juist aan tafel. Even later kwam Henriëtte ons begroeten, in haar mooie kleren, heel anders dan ik haar gekend had, want in het kamp liep zij er altijd als een schooier bij als wij niet voor haar zorgden. Wij praatten over allerlei, en toen zei zij: 'Hebben jullie trek in een bordje soep? Had het maar van te voren gezegd, dan had ik iets lekkers klaar gemaakt.' Wij hadden honger, dus we sloegen het niet af, en we waren ook nieuwsgierig om te zien hoe de andere kamers eruit zagen. Het was een kast van een huis. Maar zij liet ons zitten en kwam terug met een blaadje, zodat wij hier op ons gemak konden eten, zei zij. Terwijl wij aten maakte zij een paar keer haar excuses omdat in het ene bord een barst zat. Zodra wij de soep ophadden gingen wij weg en ik ben er nooit teruggeweest.

Maar ik wou over Gus schrijven, over mijn broer, die geen hoogvlieger was, maar een gewone rustige jongen die voor zijn gezin leefde. Bij zijn verloving was hij nog in de leer, omdat hij zo laat in het schildersvak was gekomen. Zodra hij klaar was, in 1930, trouwde hij, en binnen een paar jaar hadden zijn vrouwen hij genoeg gespaard om een paar kamers mooi in te richten. Hij was een harde werker en een goede vader voor zijn gezin. Een keer werd hij driftig, dat was toen zijn vrouw voor-

stelde om Hitler-geboortepremies aan te vragen, voor twee kinderen samen 375 mark. 'Als je dat doet, sla ik alles kort en klein,' zei hij. 'Laat de lammeling zelf een paar zoons voor het vaderland schenken.' Een keer werd hij door de Hitlerjeugd halfdood geslagen, omdat hij deed alsof de nazi-vlag niet zag, toen zij voorbijkwamen; Maar daarna begon het geloop aan de deur, de winterhulp, de kranten, de partij, en daar was hij niet tegen bestand. Uit angst stemde hij toe om elke week 10 mark van zijn loon te offeren. In 1933 en de jaren die daarop volgden verwachtte hij ieder ogenblik dat hij ook gearresteerd zou worden, heel Duitsland was een gevangenenkamp.

Toen kwam de oorlog, hij lag in de loopgraven en kreeg slecht eten. Voor een rustige jongen als Gus was de oorlog een hel. Hij kreeg een maagkwaal en werd steeds magerder. Zijn vrouw werkte van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat, terwijl de stad aldoor werd gebombardeerd, zijn kleine kinderen moesten voor zich zelf zorgen. Op een dag kreeg Gus een telegram: 'Kom direkt thuis, moeder zwaar ziek.' Moeder was geopereerd, maar er was geen kans dat zij er nog bovenop zou komen. Zij riep aldoor om mij. 'Ik moet mijn dochter zien. Ze moeten haar vrijlaten. Ze heeft niets verkeerd gedaan. Ik zie haar niet terug. jullie beulen. ,Vervloekt, de kerk. Vervloekt, het Derde Rijk.' Haar kinderen stonden om haar heen en probeerden haar stil te krijgen. Diezelfde dag is zij gestorven. Na de begrafenis ging Gus naar een dokter om zich te laten onderzoeken. Hij moest geopereerd worden voor een maagzweer. Hij herstelde langzaam. Op een dag dat zijn vrouwen kinderen niet thuis waren kwam hij 's avonds terug van een bezoek in het andere eind van de stad. Hij haastte zich, want hij wist dat er gebombardeerd was. Toen hij de hoek omsloeg van de straat waar hij woonde, stonden er geen huizen meer, bijna alles was weg. Alleen een stuk van hun fornuis bungelde bovenaan een ijzeren balk. Wat moesten zij nu beginnen? Alle bunkers waren vol, nergens was plaats. Ergens in een ander stadsdeel vond hij een uitgebrand huis, waar zij tenminste beschut tegen de regen waren, maar zij hadden geen geld, geen meubels, geen kleren. Heel lang hebben zijn vrouw en hij met de drie kleine kinderen in dat geraamte van een huis gewoond, overdag gingen zij bedelen om een stuk hout of ijzer, 's nachts gingen zij op zoek naar onbewaakt materiaal, om tenminste één kamer dicht te maken. Eindelijk, na maanden, zaten zij niet meer in de open lucht. Er kwam luchalarm en iedereen vluchtte naar de bunkers; bij hun terugkomst was alles weg, een brandbom had hun werk vernietigd. Weer stonden zij op straat. Wat nu? Dagen en weken waren zij onderweg, op zoek naar een ander uitgebrand huis. Tenslotte vonden zij iets, een vierkant blok, waar vroeger twaalf of veertien gezinnen in woonden. Gus had nog een motorfiets en een gewone fiets, die hij had laten onderduiken, die verkocht hij nu en voor het geld kocht hij stenen, cement en een lang koord van twintig meter. 's Nachts ging hij weer met zijn vrouwen zijn jongen op zoek naar ijzer. Na vijf maanden hard werken 's avonds na zijn gewone werk tot diep in de nacht, had Gus met zijn vrouwen zijn jongen weer een tehuis opgebouwd. Alles moest met touw worden opgehesen, de stenen en de emmer met specie, want er was geen trap, geen gang, niets waar je op lopen kon. Op 15 meter hoogte hadden zijn werkhanden drie kamers gebouwd, met ramen, deuren, overloop en een trap naar de zolder. Maar nadat zij voor het eerst in de nieuwe woning hadden geslapen stond Gus koortsig op, om half zeven moest hij naar zijn werk. 'Vrouw, wat doet mij toch zo'n pijn achter in mijn rug?' zei hij. 'Blijf toch thuis vandaag.' 'Hoe moeten we dan eten, hoe komen we aan kleren en beddegoed? Nee, ik moet naar het werk.' Op de steiger, waar hij aan het schilderen was, zakte hij met 40 graden koorts in elkaar en hij werd naar het ziekenhuis gebracht. Longontsteking, natte pleuris. De dokter vroeg: 'Bent u soms lang verkouden geweest, heeft u veel gehoest?' 'Ja, wij hebben het heel koud gehad. Alles bij elkaar heb ik met mijn gezin meer dan een jaar in de open lucht geslapen en honger geleden.'

Zijn huis was klaar, maar Gus lag in een witte ziekenzaal en werd elke dag zwakker. Na lange maanden was er nog geen vooruitgang, hij moest aldoor denken aan zijn vrouw, die uit werken ging, en de kinderen die voor zichzelf moesten zorgen. Nu was de oorlog afgelopen, maar zijn leven liep ook af. Op zijn sterfbed vroeg hij nog naar mij, die hij in veertien jaar niet had gezien. Op dat zelfde ogenblik lag ik in een ziekenhuis in Heerlen. Ik kon pas op tijd voor de begrafenis komen.

Ik kon mij niet meer beheersen. In de rouwkapel kwam al mijn verdriet naar boven, om Toni, om Gus, om mijn moeder, die hier ook begraven lag, om Ellie, mijn vriendin, en Emil, haar broer, de beste jeugdkameraad van Toni en mij. Ik huilde van woede en verdriet, en de anderen moesten mij dwingen om afscheid van hem te nemen.

Een vraag hamerde in mijn hoofd toen ik de volgende avond in mijn eigen kamer zat. Was mijn leven zoals het moest zijn? Heb ik het goed gedaan of ben ik tekortgeschoten? Ik weet er geen antwoord op, maar ik moet toen al besloten hebben om mijn herinneringen op te schrijven. Niemand is vrij zolang zijn volk niet vrij is, dat wou ik duidelijk maken. Voor de mensen die het nog niet begrijpen en voor Bart die nog niet weet dat de strijd offers vraagt. Ik heb veel moeten zwijgen, dat heeft mijn mond gesloten, maar als je kijkt naar het leven zoals jij het gekend hebt, dan zie je dat het niet anders kon. Er zijn geen fouten die niet verbeterd kunnen worden, maar er is geen weg terug. Als je tekortgeschoten bent kun je proberen het in de toekomst beter te doen, maar verraad kan niemand goed maken. En als je weet wat de toekomst zal zijn, en je werkt die tegen, dan pleeg je verraad aan je kameraden, aan de offers van de arbeidersklasse.

Dat moet Bart begrijpen. Als hij ooit in een leger tegen het socialisme zou vechten, zou hij zijn vader en zijn klasse verraden. Maar daar hoeft ik niet bang voor te zijn. Hij werkt nu op de mijn en toen in het begin van de actie van Stockholm in zijn ploeg een lijst rondging, stond hij er op om als eerste zijn handtekening te zetten. Hij zei er weinig over, toen hij thuiskwam. Alleen: 'Vannacht was er een lijst tegen de atoombom in onze pijler. Ik zei dat ik eerst wou tekenen. Dat zou jij toch ook willen, hè!' Soms denk je: wat ben je voor de jongen geweest? En dan zie je dat hij toch wat aan je heeft gehad. Met de boeken ging het niet meer na zijn diensttijd. De zaak was verloren en hij wou met zijn kameraden op de mijn. Hij is trots op zijn werk, net als Toni. Maar ik zit in angst als hij even later dan gewoonlijk thuiskomt. De veiligheidsmaatregelen zijn nog lang niet wat ze moeten zijn. Als hij vroegsjicht heeft moet hij om vijf uur de deur uit en ik moet zorgen dat ik me niet verslaap, anders mist hij een hele dag loon. Soms lig ik lang wakker na een akelige droom en dan durf ik niet meer in te slapen. Dan sta ik maar op en ga schrijven. Vannacht droomde ik dat ik met Greetje over een spoordijk liep, waar telkens vlammen uitschoten. Wij vluchtten, maar niemand wist waar naar toe. Toen zaten wij in een treincoupé en ik haalde een pakje oude boterhammen uit mijn zak en Greet zei: 'Geef mij er een,' en alle mensen in de coupé vroegen om een stuk. Ik verdeelde het brood en iedereen keek er naar als iets heel bijzonder en niemand durfde ervan te eten. Later liep ik met Ellie door een donkere straat. Een patrouille soldaten kwam op ons af en een draaide mijn arm achter mijn rug. Hij zei: 'Dat zijn vluchtelingen uit Ravensbrück.' Dikwijls sta ik op een donkere vlakte tussen allemaal vrouwen met hongerige gezichten. Ik heb een paar broden of een schort met aardappels en ik moet ze allemaal te eten geven, maar telkens schuifelen nieuwe groepen voorbij. Dat zijn de dromen die je van het kamp overhoudt.

Maar er zijn nog andere dingen, die je ervan overhoudt. Je weet beter dan eerst dat de wil om te vechten niet genoeg is, dat de mensen die nog onbewust zijn, moeten leren vechten zoals een kind leert lopen. De eenheid begint onderaan, in de dagelijkse strijd, en dan groeit hij door als een boom die boven alles uitsteekt. Dikwijls als ik alleen in de kamer zit, terwijl Bart slaapt, heb ik het gevoel dat Toni binnenkomt. Zonder dat ik naar de deur kijk verwacht ik zijn stem. 'Wel vrouw, wat zit je allemaal te pennen! Heb je wat te eten voor me? Ik moet zo weer weg.' Of het zin heeft, zoveel over één leven te schrijven? Wat zou hij daarvan zeggen? Ik geloof dat je daarop moet antwoorden: Wat gebeurd is en wat gebeuren kan, die twee dingen horen bij elkaar. Wie voor de overwinning vecht moet de lessen uit het verleden kennen.

Mijn geschiedenis is een stuk van de geschiedenis van mijn klasse. Daarom heb ik alles verteld zoals het geweest is.

Anet Bleich

Nawoord

Wat voor indruk andere vrouwen overhouden aan het lezen van deze 'Herinneringen' weet ik niet. Ik ben er wel benieuwd naar, omdat het verhaal me intrigeert, een heleboel vragen oproept en me met een nogal dubbelzinnig gevoel achterlaat.

Bewondering voor een vrouw die de vanaf haar vroegste jeugd op haar aanstormende problemen, zoals bittere armoede, een ruwe en onverschillige vader, mishandeling en werkloosheid zo vastberaden heeft getrotseerd. Met als uiterste konsekwentie de hulp aan gevluchte anti-fascisten, illegaal werk in nazi-Duitsland, en - na haar arrestatie - het ongebroken doorgaan met op een heel praktisch vlak opkomen voor haar mede-gevangenen. Een moderne heldensage, een geschiedenis van vrouwelijke opoffering in de best denkbare zin van het woord.

Aan de andere kant draagt dit verslag van het leven van Trude Benedic de sporen van de tijd waarin schrijfster Sonja Prins het optekende. In 1950, vijf jaar nadat de troepen van het Rode Leger de hoofdstad van nazi-Duitsland, Berlijn, hadden ingenomen; zes jaar voor Chroetsjov in de Sovjet-Unie officieel de misdaden van het regime van Stalin onthulde. Iets van de simpelheid van de toenmalige kommunistiese wereldbeschouwing is in de 'Herinneringen' onmiskenbaar aanwezig. Lelie-blanke kommunisten, strijdend voor de verheffing van de arbeidersklasse, tegenover een buitenwereld in verschillende graden zwart. En in contrast met Trudes tyrannieke vader, haar engelachtige man, met wie zij zonder een spootje onenigheid het leven deelt: zij zijn tenslotte strijdmakers.

Een paar - korte fragmentariese - kanttekeningen bij fascisme, kommunisme en feminisme in het Duitsland van voor en tijdens Hitler.

De onderdrukking die het nazi-regime in Duitsland en Europa teweeg heeft gebracht is in de geschiedenis onovertroffen. Systematische vervolging van politieke tegenstanders, met name van de arbeidersbeweging (kommunisten, sociaal-demokraten, vakbondskaders); instandhouding van de kapitalistiese produktiewijze, met nadruk op de bewapeningssector; versterking van de onderdrukking van de vrouwen, die onophoudelijk propagandisties werden bewerkt om het vaderland te dienen door kinderen te baren, de onderwerping van vreemde volkeren en de vernietiging van 'minderwaardige mensen': joden, zigeuners, homoseksuelen.

Hoe was het mogelijk dat de fascisten erin slaagden om aan de macht te komen en te blijven? Hoewel het altijd moeilijk te begrijpen zal zijn kunnen we er toch een aantal oorzaken voor aangeven. Een dikwijls genoemde oorzaak is de economiese crisis die vanaf 1929 in Duitsland miljoenen arbeidsters en arbeiders werkloos maakte. Veel middenstanders en boeren werden in het faillissement gedreven en ook de winsten van veel ondernemers werden bedreigd. Dat het juist de fascisten waren die van de algemene onvrede en misère profiteerden - en niet bijvoorbeeld revolutionairen van links - spreekt echter niet zonder meer vanzelf. Twee belangrijke factoren droegen daartoe bij: enerzijds kende Duitsland geen demokratiese traditie en anderzijds boden de progressieve partijen de bevolking geen echte alternatieven.

Anders dan in andere Europese landen kreeg het liberale, parlementaire stelsel in de 19e eeuw in Duitsland geen voet aan de grond. De revolutie van 1849 mislukte, en onder de 'ijzeren kanselier' Bismarck konsolideerde zich een autoritair monarchaal bestel, dat in grote lijnen tot 1918 intact bleef, ondanks de aanwezigheid van een goed georganiseerde (maar politiek vrij machteloze) socialistiese oppositie. Aan het eind van de eerste wereldoorlog sloeg een revolutionaire golf door het land, die wel leidde tot het uitroepen van een demokratiese republiek (de Republiek van Weimar) maar zijn socialistiese aspiraties niet wist waar te maken. Dat kwam vooral doordat de leiding van de sociaal-demokratiese SPD bang was dat de revolutie te ver zou gaan, en zich daarom tijdelijk verbond met de konservatieve krachten in leger en industrie. De sociaal-demokratiese minister

Noske liet demonstraties van arbeiders en soldaten door politie en trouw gebleven legerkorpsen uit elkaar schieten. Rechtse oud-militairen (de Freikorpsen) terroriseerden het land. Zij vermoordden socialistiese en demokratiese politici, zoals Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht en Walter Rathenau, vermoedelijk met instemming van de sociaal-demokratiese leiders. Toch bleef voorlopig de formele democratie in stand; een openlijke rechtse staatsgreep, de Kapputsch, werd door socialistiese en kommunistiese arbeiders verijdeld.

Maar wel werden tijdens het republikeinse bewind veel machtsposities in het ambtenarenapparaat, de politie en het leger bezet door figuren die eigenlijk afkerig waren van de democratie en terugverlangden naar het glorieus verleden. Toen de wereldkrisis van 1929 miljoenen mensen werkeloos maakte, werd het heimwee van allerlei grote en kleine burgers naar een strakke vaderlijke leiding nog groter, terwijl tegelijkertijd heel concreet bepaalde groepen industriëlen hun hoop stelden op Hitler, die hun van de vakbonden en linkse partijen af beloofde te helpen.

Hoe stond het ondertussen met links? Zoals gezegd beschouwden de sociaal-demokraten aanvankelijk het 'gevaar van links' (ze waren bang voor een revolutie naar Sowjet-model) als ernstiger dan het gevaar van rechts. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat ze zelf fascisten of konservatieven werden; de SPD zette zich ten tijde van de Republiek van Weimar wel degelijk in voor behoud van de democratie en voor sociale verbeteringen. Maar een duidelijk programma van hervormingen had men daar niet, en tegen het einde van de Republiek, toen de politieke en economische situatie steeds somberder werd, beperkte de SPD er zich meestal toe om gematigde konservatieve politici te steunen tegen de rechtsradikalen. Deze politiek van het 'kleinere kwaad' kon uiteraard niet veel enthousiasme wekken.

Maar ook de kommunisten hadden niet veel inspirerends te bieden. De moord op Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht beroofde de kommunistiese partij van haar belangrijkste leiders. De KPD bond zich vanaf die tijd steeds sterker aan de - wisselende - lijn van de kommunistiese Internationale waarin de russische kommunisten de toon aangaven. Die 'bolsjewisering' van de KPD bereikte haar hoogtepunt onder leiding van Ernst Thälmann. En met het oog op het stalinisme zoals zich dat in de Sowjet-Unie ontwikkelde, met de vervolging eerst van politieke tegenstanders, later ook van kommunisten en van mensen die op een ondergeschikt punt anders dachten (of waarvan dat alleen maar verondersteld werd) is het beeld dat de schrijfster schetst van de politiek van de strak gedisciplineerde, op stalinistiese leest geschoeide duitse kommunistiese partij, beslist te rooskleurig. Het gebrek aan discussiemogelijkheden en aan politieke creativiteit binnen de KPD had ook fatale gevolgen voor de manier waarop het opkomend fascisme tegemoet getreden werd. Vanaf 1928 volgde de kommunistiese Internationale de lijn van het 'sociaal-fascisme' die inhield dat men sociaal-demokratie en fascisme als twee kanten van dezelfde medaille beschouwde. Juist in de tijd dus dat de fascistiese invloed hand over hand toenam, onderschatten de kommunisten de dreiging van het fascisme en zagen ze de sociaal-demokratiese SPD als een even groot gevaar als de nazistiese NSDAP. Met als gevolg dat een samenwerking tussen de politieke tegenstanders van het fascisme - ook de SPD was daar trouwens niet happig op - vóór 1933 niet tot stand kwam. Wat overigens niets afdoet aan de bijzonder moedige rol die veel kommunisten nadat de nazis de macht hadden gegrepen in het verzet tegen Hitler hebben vervuld. Maar om hem tegen te houden was het toen al te laat. Niet alleen politieke factoren als de verdeeldheid van de antifascisten en het totstandkomen van een bondgenootschap tussen de fascistiese massabeweging (die vooral toeloop kreeg uit de sociale middengroepen) met delen van de sociale elite, hebben een rol gespeeld bij het aan de macht komen van de nationaal-socialisten. Want die verklaren niet waarom die fascistiese massa-aanhang er kwam. Of hoe het mogelijk was dat later - in Duitsland - het verzet zo beperkt bleef. Daarvoor moeten we ons begeven op het nog weinig ontgonnen terrein van de sociale psychologie.

De duitse psychiater Wilhelm Reich gelooft dat de patriarchale verhoudingen en de sexuele onderdrukking een voedingsbron voor het fascisme hebben gevormd. Binnen het gezin onderdrukt de vader vrouwen kinderen, net als hij zelf op zijn beurt in de fabriek wordt onderdrukt. Binnen de vier muren van zijn huis kan de 'kleine man' de frustraties die hij in de maatschappij dagelijks op-

loopt afreageren. De zoons zullen vaak weer de neiging hebben om zich met hun 'sterke vader' te identificeren. En constateert Reich, 'de dwang om de sexuele repressie in stand te houden, leidt tot het ontwikkelen van ziekelijke noties ten aanzien van eer, plicht, heldenmoed en zelfbeheersing'. 'Deugden' die in het fascisme een voorname plaats innemen. Sterker nog, het beeld van de huisvader die vaak - door de nood gedwongen - naar boven (zijn chef) likt, en naar beneden (vrouwen kinderen) trapt, is wel haast het prototype van de ideale fascist.

Adorno is het daar voor het grootste deel mee eens, maar hij legt de nadruk meer op autoritaire opvoeding en minder op de onderdrukte sexualiteit. Klaus Theweleit zoekt het in zijn boek 'Männerfantasiën' weer meer in de sexualiteit. In zijn boek zoekt hij naar de psychologische achtergronden van het optreden van de rechtse Freikorpsoldaten. Hij meent dat de angst voor vrouwelijke erotiek bij sexueel geremde mannen tot een agressie leidt die hen ontvankelijk maakt voor de levensidealen van het fascisme. Maria Maccocchi verklaart het feit dat ook veel vrouwen actief of passief met het fascisme instemden (en soms zelfs tot hysterische toejuichingen vervielen) uit het inspelen door de fascistiese leiders op masochistische sexuele gevoelens bij de vrouwen.

Het fascisme verhevigde de onderdrukking van de vrouwen op alle terreinen. Buitenshuis werken werd bemoeilijkt, tot het moment dat vrouwelijke arbeidskrachten in de oorlogsindustrie onmisbaar waren geworden. Vrouwen werden uitsluitend gewaardeerd in hun capaciteit van foksters van soldaten. Haar opvoedende taken in het gezin werden voor een belangrijk deel overgenomen door de verplichte jeugdorganisaties. En hoewel er hevig aan moederverering werd gedaan, stonden typisch 'mannelijke deugden' als ijzeren discipline en soldateneer toch duidelijk een trapje hoger.

Het lijkt daarom nogal tegenstrijdig dat maar zo weinig Duitse vrouwen zich actief tegen het fascisme hebben verzet. Behalve het door Maccocchi gesignaleerde inspelen op het verlangen zich aan een leider te onderwerpen, zijn er nog wel enkele oorzaken te bedenken. Zo was de emancipatie van de vrouwen na 1918 nogal beperkt gebleven. Ze hadden wel kiesrecht en ze mochten buitenshuis werken, maar de autoritaire gezinsverhouding en de sexuele onderdrukking bleven overeind. En voorzover vrouwen buitenshuis werkten hadden ze te maken met de dubbele belasting (huishouden en werk) waardoor het door de nazi's geboden vooruitzicht op een verzorgd bestaan als huisvrouw misschien niet eens altijd zo onaantrekkelijk leek. Dat kiesrecht en recht op een baan nog lang geen vrouwenbevrijding betekende werd bovendien door de meeste feministen niet gezien. De vrouwenbeweging was voorts onderling sterk verdeeld. De 'burgerlijke' feministen legden de nadruk op formele rechten: recht op hoger onderwijs, op een baan als rechter, professor of beleidsadviseur. Dat sprak bij vrouwen uit de arbeidersklasse niet al te zeer aan. Als zij politiek actief werden gingen ze (zoals Trude Benedic) in de kommunistiese of socialistiese partij. Dat waren echter uitgesproken mannenorganisaties die zich voor de specifieke onderdrukking van vrouwen niet erg interesseerden, ook al drongen ze in theorie wel aan op gelijkberechtiging voor vrouwen. Maar toen Wilhelm Reich binnen de kommunistiese partij begon te ageren tegen het patriarchale gezin en de door mannen gedomineerde en onderdrukte sexualiteit werd hij uit de partij gezet.

'Proletariese' feministen als de kommuniste Klara Zetkin moesten niets hebben van de 'burgerlijke' feministen. Voor hen stond de arbeidersstrijd op de eerste plaats. Binnen de arbeidersbeweging bleef hun invloed gering (bekend is de anekdote dat Lenin zijn partijgenote Klara Zetkin, die hem vroeg om steun van de bolsjewiki voor het opzetten van gespreksgroepen waar vrouwen over sexualiteit zouden kunnen praten, vroeg of ze gek geworden was). Terwijl de 'burgerlijke' feministen zich op de formele rechten concentreerden, richtten de 'proletariese' al hun aandacht op sociale eisen zoals gelijke betaling van mannen en vrouwen. In het onderling gehacketak over de vraag of het vooral ging om gelijke rechten of om de klassenstrijd drong geen van beide partijen door tot de kern van de vrouwenonderdrukking.

Met alle verscheidenheid die er tegenwoordig in de vrouwenbeweging bestaat, is het een belangrijk winstpunt dat over de aard van die onderdrukking nu toch meer helderheid begint te komen. Het is een goede zaak dat daarbij ook wordt stilgestaan bij het fascisme als een sociaal-politiek systeem dat in extreme mate vrouwen (maar vrouwen niet alleen) heeft onderdrukt en vernederd. Uit het

begrijpen van de oorzaken die tot het fascisme hebben geleid kunnen wij als vrouwen die vechten voor onze bevrijding en die van alle mensen, nog altijd iets leren. Sexestrijd en klassestrijd, en strijd voor democratie zijn nog altijd aan de orde van de dag. In dat kader lijkt me het levensverhaal van Trude Benedic, die als een der weinigen in Duitsland tegen het fascisme heeft gevochten, een waardevol dokument. We mogen hopen dat wij haar strijd in hoopvoller omstandigheden kunnen voortzetten.